

'bOZ boerderijproject': zoeken naar groene pedagogiek

Januari 2011

Yvon Schuler, Orgyd kindergroen

Marjolein Elings, Plant Research International, Wageningen UR

Dagmar Storm

Inhoudsopgave

1	Aanleiding project	3
1.1	Leeswijzer	3
2	Het bOZ boerderijproject.....	4
2.1	Opzet van het bOZ boerderijproject.....	4
3.	Theorieën en mechanismen van natuur, gezondheid en jeugd	7
3.1	Natuur werkt stressreducerend.....	7
3.2	Kinderen en groen	7
3.3.	Kinderen en buiten spelen.....	8
3.4	Boerderij als natuurlijke ontwikkelomgeving.....	8
3.5	Ervaringen van jeugdzorgboerderijen	9
3.5.1.	Effecten van individuele leerwerktrajecten op boerderijen voor probleemjongeren tussen de 16 en 20 jaar.....	9
3.5.2	Kwaliteiten van zorgboerderijen voor jeugd	11
4.	De boerderijprojecten	14
4.1	Speciaal Basisonderwijs (SBO).....	14
4.1	Medisch Kinderdagverblijf.....	15
4.3	Voortgezet Speciaal Onderwijs	16
4.4	Speciaal Onderwijs	17
4.5	Buitenschoolse opvang.....	18
5.	Evaluatie	20
5.1	Resultaten	20
5.1.1	Verwachtingen.....	21
5.1.2	De effecten van de boerderijomgeving	23
5.1.3	Succesfactoren	27
5.2	Conclusies van resultaten.....	28
6.	Toekomst	Error! Bookmark not defined.
6.1	Terugblik op de verwachtingen	22
6.2	Wat zou je anders doen?.....	28
6.3	Toekomst voor bOZ 2-20 project.....	Error! Bookmark not defined.
7.	Literatuur	32

1 Aanleiding project

BOZ staat voor brede onderwijs zorg concepten. Binnen bOZ werken verschillende onderwijs- en zorginstellingen samen om brede onderwijs zorg trajecten te ontwikkelen voor kinderen en jongeren van 2 tot 20 jaar. BOZ richt zich met name op kinderen en jongeren met gedrag- en leerproblemen.

Binnen het project Green Care Amsterdam, dat in 2007 gestart is, is ervaring opgedaan met het bezoeken van boerderijen door kinderen van speciaal basisonderwijs uit Zaanstad. De scholen werkten in dit project met een atelierconcept; kinderen konden er voor kiezen om een ochtend in de week naar de boerderij te gaan. Uit dit project blijkt dat het bezoek aan een boerderij een effectief concept kan zijn voor kinderen met leer-, ontwikkel- en gedragproblemen.

Verschillende onderwijs- en zorginstellingen binnen bOZ constateerden veel uitval van kinderen en jongeren in het onderwijs. Zij waren op zoek naar nieuwe vormen van opvang en begeleiding en een gevarieerder onderwijszorgaanbod. Gezien de goede ervaringen met het eerdere Green Care Amsterdam project ontstond het idee om boerderijen uit de regio te betrekken en hun expertise in te zetten voor nieuwe opvang en begeleidingsvormen.

Verschillende onderwijs- en zorginstellingen hebben samen met een boerderij uit de regio vijf pilot projecten opgezet. Deze projecten varieerden allen in doelgroep, begeleidingsvorm en aanpak. De uitkomsten van deze vijf pilot projecten dienen als voorbeeld voor samenwerkingsverbanden tussen stad en platteland op het gebied van onderwijs en jeugdzorg. De projecten dragen bij aan nieuwe begeleidingsvormen op de boerderij. De ervaringen uit deze projecten worden gedeeld met partners binnen en buiten bOZ. Specifiek richten de bOZ boerderijprojecten zich op het vernieuwen van samenwerkingsrelaties met agrarische bedrijven en bieden zij een groene ontwikkelomgeving voor speciale doelgroepen.

1.1 Leeswijzer

In dit rapport wordt verslag gedaan van een experiment in de regio Zaanstad-Amsterdam. Bij dit experiment is ervan uitgegaan dat leren en werken op een boerderij voor specifieke doelgroepen veel te bieden heeft. Literatuurstudie en voorbeelden van andere experimenten gaven ons voldoende vertrouwen om een breed onderwijszorg pilot te starten. In de opzet van het project kunt u lezen wat de aanleiding en start is geweest.

Deze rapportage vertelt daarnaast het verhaal van de vijf pilot projecten waarbij verschillende onderwijs- en zorginstellingen een samenwerkingsverband zijn aangegaan met een boerderij. Bij aanvang van de pilot hadden zij verwachtingen. Of en hoe deze verwachtingen zijn uitgekomen beschrijven we in hoofdstuk vijf. In hoofdstuk zes geven we aan welke toekomstperspectieven er zijn voor een dergelijke nieuwe vorm van samenwerking voor kinderen die extra en brede onderwijszorg nodig hebben.

2 Het bOZ boerderijproject

Uit het onderzoek van het project Green Care Amsterdam over 'de ontwikkel-leerboerderij' komt naar voren dat de boerderij een veilige en gestructureerde omgeving biedt. Een natuurlijke en gevarieerde leeromgeving waar kinderen en jongeren tot hun recht komen en hun eigen leertraject kunnen volgen. Uit een eerder project blijkt dat de boerderij een totale leer- en ontwikkelomgeving vormt waar brede onderwijs-zorg organisaties en boeren gericht kunnen samenwerken om kwetsbare kinderen en jongeren te ondersteunen. Dergelijke projecten zijn nu slechts op kleine schaal mogelijk.

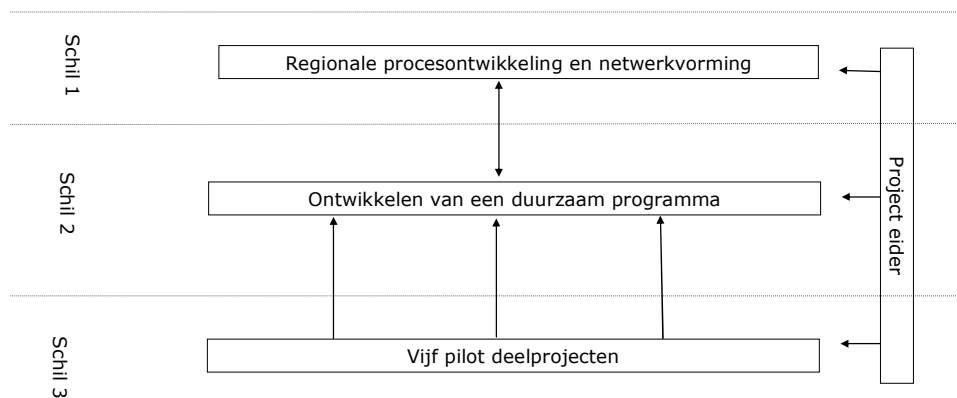
Binnen het bOZ boerderijproject hebben we gekeken hoe we binnen de context van de regelgeving en gemeentelijke en regionale onderwijs-zorg structuur projecten kunnen opzetten. Daarnaast hebben we gekeken welke stappen er nodig zijn om in de regio Amsterdam-Zaanstad dergelijke samenwerkingsverbanden mogelijk te maken. De duurzame samenwerking van verschillende gemeenten, onderwijs-, zorg-, en welzijnsinstellingen, en individuele boeren en/of boerenorganisaties zijn ook in dit project uitgewerkt. De volgende onderzoeksvragen zijn geformuleerd:

- Kunnen kinderen en jongeren van twee tot twintig jaar met leer-, ontwikkel- en gedragsproblemen via 'natuurlijk leren' binnen een boerderijsetting hun gedrag beter controleren en gemakkelijker kennis tot zich nemen dan in een schoolse setting?
- Bieden de verschillende deelprogramma's een alternatief om binnen de boerderijomgeving ook 'normale' onderwijsleerdoelen en zorg te organiseren voor kwetsbare kinderen?
- Welke condities of randvoorwaarden zijn er nodig om een specifiek 'groen pedagogisch' programma op de boerderij mogelijk te maken. Het gaat dan om: de aankleding van de boerderij, de competenties van begeleiders en de samenwerking tussen school en boerderijen.
- Welke interventievormen voor kinderen en jongeren met leer-, ontwikkel- en gedragsproblemen kunnen door deze werkwijze opgepakt worden?

2.1 Opzet van het bOZ boerderijproject

Het bOZ boerderijproject bestaat uit drie werkprogramma's, namelijk regionale procesontwikkeling en netwerkvorming, het ontwikkeling van een doorlopend concept en de vijf pilot deelprojecten. De drie werkprogramma's zijn verwerkt in zogenaamde schillen. De onderstaande figuur geeft de schillen en hun onderliggende relatie weer.

bOZ boerderij project

Het eerste werkprogramma is gericht op de regionale procesontwikkeling en netwerkvorming. Zij is noodzakelijk om de verschillende partijen te betrekken bij de innovatie voor landbouw, onderwijs, welzijn en zorg. Gedurende het hele project hebben de verschillende sectoren elkaar ontmoet en een gezamenlijk traject van bestuurlijke en organisatorische ontwikkeling doorlopen. Juist dat netwerk zal zorgen voor een duurzame ontwikkeling van een doorlopend boerderij traject voor kinderen en jongeren van twee tot twintig jaar.

Het tweede werkprogramma is gericht op het ontwikkelen van een werkconcept voor kinderen-jeugdigen in de leeftijd van 2-20 jaar. Het is de bedoeling een eerste stap te zetten in een programma op de boerderij, waarin kinderen binnen deze leeftijd via verschillende praktijkgerelateerde stappen meer kennis, meer vaardigheden en meer leerplezier opdoen. De boerderij is hiervoor een zeer geschikte leeromgeving (Schuler, 2010). De leerervaringen uit de deelprojecten van het derde werkprogramma worden gekoppeld aan bestaande ideeën over ontwikkelen en leren van kinderen en jongeren op de boerderij en 'groene pedagogiek'.

Het derde werkprogramma betreft de vorming en uitvoering van vijf concrete deelprojecten. In dit rapport worden de resultaten van deze vijf deelprojecten besproken. Zij leveren informatie en input voor schil 2. De vijf deelprojecten geven nieuwe leer- en zorgaspecten die nu voor deze groepen onvoldoende zijn ontwikkeld. Het gaat om de volgende vijf pilot programma's en doelgroepen. Zij worden in het volgend hoofdstuk verder beschreven.

1. Speciaal Basis Onderwijs (**SBO**): kinderen van het speciaal basisonderwijs volgen leerprogramma op de boerderij
2. Medisch Kinderdagverblijf (**MKD**): jonge kinderen van het MKD spelend ontwikkelen op de boerderij
3. Voortgezet Speciaal Onderwijs (**VSO**): jongeren die een leerprogramma volgen op de boerderij

4. Speciaal Onderwijs (**SO**): kinderen van het speciaal onderwijs volgen een leer-en ontwikkelprogramma
5. Buitenschoolse Opvang Plus (**BSO**): kinderen van BSO plus die in vrije tijd spelen en leren op de boerderij

De uitwisseling van ervaringen tussen de drie verschillende werkprogramma's biedt veel mogelijkheid tot kennisontwikkeling. Het werkprogramma met de vijf pilot boerderijprojecten biedt passende ondersteuning aan kwetsbare kinderen en jongeren. Voor kinderen met leer- en gedragmoelijkheden lijkt deze vorm een goede basis voor verder leren en ontwikkelen van kennis-, houding en vaardigheden opgedaan.

3. Theorieën en mechanismen van natuur, gezondheid en jeugd

Internationaal is er een groeiende aandacht voor groen en gezondheid. Boerderijeducatie en daarmee de zoektocht naar de betekenis van een natuurlijke leer- en ontwikkelomgeving voor kinderen en jongeren is echter een vrij nieuw onderzoeksgebied. Kijken we naar de studies die verricht zijn op het gebied van natuur, landbouw en gezondheid dan hebben deze studies als doelgroep voornamelijk volwassenen.

In dit hoofdstuk willen wij een overzicht geven van allereerst algemene studies die zich richten op de relatie van groen en gezondheid. Daarnaast kijken wij specifiek naar de studies die verricht zijn op het gebied van jeugd in relatie tot groen en de boerderijomgeving.

3.1 Natuur werkt stressreducerend

Volgens Kaplan en Kaplan (1989) herstellen mensen in de natuur vooral van aandachtsmoeheid. Aandachtsmoeheid ontstaat bij het uitvoeren van cognitieve taken waarvoor je langdurig gerichte aandacht nodig is en irrelevante informatie actief moet onderdrukken. Als je lang je aandacht gericht moet vasthouden raakt het overbelast. Hierdoor verminderen prestaties en raken mensen geïrriteerd. Contact met natuurlijke omgevingen draagt volgens Kaplan en Kaplan op twee manieren bij aan herstel van aandachtsmoeheid. Allereerst biedt natuur de mogelijkheid om afstand te nemen van routinematige bezigheden en gedachten (being away). Ten tweede trekt natuur automatisch de aandacht zonder dat het moeite kost (soft fascination). Mensen hoeven geen beroep te doen op hun vermogen om gericht hun aandacht ergens op te richten. Dat geeft een rustgevend en prettig gevoel, en stelt mensen ook in staat om zich beter te concentreren. Een voorbeeld is de vlinder die een fascinerende werking heeft op kinderen en volwassenen. Uit verschillende onderzoeken met volwassenen blijkt dat alleen al kijken naar (afbeeldingen van) natuur een positieve invloed heeft op de concentratie en de stemming.

3.2 Kinderen en groen

Een studie van Van der Boorn (2007) toont aan dat de natuurinteresse van schoolkinderen de laatste 20 jaar sterk is afgenomen. Kinderen spelen nu nog maar de helft zo vaak in de natuur als twintig jaar geleden. Hun angst voor natuur is daarentegen verdubbeld, en met name stadskinderen blijken meer afstandelijke associaties te hebben met natuur dan vroeger.

Een Amerikaanse studie heeft gekeken naar een verband tussen natuur en het voorkomen van ADHD bij kinderen. 17 Amerikaanse kinderen (7-12 jaar) die voor een programma naar een groenere omgeving verhuisden bleken naar de verhuizing minder ADHD-verschijnselen te vertonen (Wells, 2000). In een andere studie hebben onderzoekers een experiment uitgevoerd met 25 kinderen met AD(H)D in de leeftijd van 7-12 jaar. Zij maakten onder begeleiding individuele wandelingen van 20 minuten in drie verschillende omgevingen: een natuurlijke

omgeving (stadspark) en twee niet-natuurlijke omgevingen (binnenstad en woonwijk). Na afloop van elke wandeling werd er een aandachtstest uitgevoerd. De resultaten laten zien dat de kinderen met AD(H)D na de wandeling door het park meer getallen konden onthouden dan na de wandeling door de binnenstad of de woonwijk (Faber, Taylor & Kuo, 2008). Overigens alle bovengenoemde studies hadden methodologische tekortkomingen waardoor de ondersteuning van de relatie tussen natuur en ADHD zwak is.

3.3. Kinderen en buiten spelen

Voor de cognitieve, motorische en sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind is spelen van groot belang (Van der Pol, 2005). Spelenderwijs leert een kind vaardigheden, denkt na over dingen, klautert en rent, knutselt en bouwt en krijgt inzicht in eigen gevoelens en die van anderen. Het speelgedrag wordt sterk beïnvloed door de omgeving waarin het kind speelt. Kinderen spelen buiten anders dan binnen. Spelen in natuurlijke (buiten)speelplaatsen in tegenstelling tot het spelen in niet-natuurlijke (binnen)speelplaatsen leidt tot:

- meer veelzijdig en gevarieerd speelgedrag
- meer dramatisch, fantasierijk speelgedrag
- meer constructief speelgedrag (bijvoorbeeld bouwen)
- meer fysiek actief speelgedrag (rennen, klimmen, rollen, schommelen),
- meer verkenning van de eigen fysieke grenzen (Van den Berg e.a., 2007).

3.4 Boerderij als natuurlijke ontwikkelomgeving

De boerderij is een vorm van een natuurlijke speel-, leer- en ontwikkelomgeving. Een omgeving die voor de jeugd kan worden ingezet als jeugdzorgboerderij, leerwerkboerderij en educatieboerderij. In deze alinea bespreken we de resultaten van studies naar deze verschillende typen boerderijen die zich richten op jeugd.

Boerderijeducatie

Uit het onderzoek 'levende boerderij, levende kinderen' van Yvon Schuler (2009) blijkt dat er in theorie een viertal vormen van boerderijeducatie zijn. Allereerst noemt zij het eenmalig bezoek aan de boerderij in de vorm van een excursie of les. Als tweede de boerderijweek waarbij leerlingen overnachten, meewerken en beleven op de boerderij. Als derde het boerderijatelier waarbij kinderen bijvoorbeeld vijf weken 1 dag per week meewerken op de boerderij. Als laatste noemt Schuler de boerderijschool. In dit laatste geval kunnen we denken aan het voorbeeld dat kinderen gedurende 20 dagdelen per schooljaar meewerken op de boerderij.

Iedere vorm van boerderijeducatie heeft in de praktijk een verschillende uitwerking. Het verschil ontstaat door de intensiteit, doelstelling, visie, werkvorm, betrokkenheid ouders, koppeling met andere vakken en het onderwijs op school. Het werk op de boerderij moet daarnaast aansluiten bij de mogelijkheden van de deelnemer. Het is belangrijk om te vermelden dat de vijf deelprojecten uit het boerderijproject brede onderwijs-zorg traject voor kinderen en jongeren met ontwikkel-, leer- en gedragsproblemen kenmerkend zijn voor de werkvorm boerderijatelier. Het gaat in het boerderijatelier om persoonlijk leren, sociaal emotionele ontwikkeling en regulering van gedrag. De atelier werkvorm is veelal ingebed in de schoolorganisatie en minder bij de boerderijen. De

betrokkenheid van de ouders is gering. De kinderen of jongeren gaan zelfstandig of met standaard vervoer naar school. Uit ander onderzoek komt naar voren dat de boerderij positief werkt voor deze speciale doelgroep met leer-, ontwikkel- en gedragsmoeilijkheden, omdat:

- Een afgebakende omgeving (erf en landerijen) veiligheid biedt, maar ook voldoende eigen vrijheid geeft aan de kinderen en jeugdigen.
- Er afgebakende taken in een vast programma uitgevoerd moeten worden (structuur), die toch voldoende eigen inzet en initiatief vragen en variëteit/flexibiliteit bieden.
- De mogelijkheid bestaat voor eigen verantwoordelijkheid bij het ervaren leren en bij de keuze van werkzaamheden en activiteiten.
- Een grote fysieke activiteit van de kinderen en jeugdigen vraagt en ook het overstijgen van eigen grenzen.
- De binding met natuur en de omgeving concreter wordt.
- De beleving van 'samen werken' en van sociale contacten worden ondersteund.

De boerderij draagt bij aan doelstellingen op gebied van taal, voedsel, zintuigen, communiceren, verzorgingstechnieken en hygiëne. Het ontwikkelen van de cognitieve vaardigheden is verwerkt in concrete dagelijkse activiteiten.

Boerderijeducatie kan worden gezien als een aanvullende leeromgeving waar kinderen en jongeren zich naast het huidige schoolklimaat verder kunnen ontwikkelen. Deze vorm van educatie lijkt het meeste impact te hebben op kinderen met sociaal emotionele problemen en ook op kinderen die niet worden gestimuleerd de natuur, het platteland of de boerderij te ontdekken. Naarmate de intensiteit van het bezoek in duur en frequentie wordt verhoogd zien de betrokkenen meer effect van de natuur en de stressreductie bij de verschillende doelgroepen in de jeugdzorg en leer- werktrajecten voor jongeren.

3.5 Ervaringen van jeugdzorgboerderijen

Steeds vaker zien we dat de doelgroep jeugd terecht kan op boerderijen. Deze boerderijen worden ook wel jeugdzorgboerderijen genoemd. Het kan gaan om opvang op woensdagmiddag of in het weekend om ouders te ontlasten, maar ook om crisisopvang of een individueel traject waarbij de jongere op de boerderij komt wonen. In deze alinea willen we een studie bespreken naar de effecten van individuele leerwerktrajecten op boerderijen voor probleemjongeren. Daarnaast willen we stil staan bij de kwaliteiten van boerderijen voor jeugd in het algemeen.

3.5.1. Effecten van individuele leerwerktrajecten op boerderijen voor probleemjongeren tussen de 16 en 20 jaar

Jan Hassink (2010) heeft samen met verschillende instellingen voor jeugdzorg de effecten en meerwaarde van zorgboerderijen op jeugd onderzocht.

Topaze, een jeugdzorgaanbieder in Schijndel biedt probleemjongeren individuele woon-werktrajecten aan op de boerderij. Hierin staat het ervaren leren centraal. Jaarlijks gaan ongeveer 25 jongeren naar 25 boerderijen. De laatste vijf jaar hebben circa 100 jongeren een woon-werktraject op de boerderij afgerond.

De jongere woont in een woonunit op de boerderij die hij zelf moet onderhouden en werkt mee op het boerenbedrijf. De jongere gebruikt de warme maaltijd bij het boerengezin, voor de rest woont hij op zichzelf. Het traject duurt een jaar, waarvan er 180 dagen (een half jaar) op de boerderij wordt gewerkt en gewoond. Na dit eerste halve jaar volgt een half jaar ambulante nabegleiding van zowel de jongere als zijn of haar ouders.

De jongeren tussen de 16 en 20 jaar zijn vastgelopen op de volgende gebieden:

- a) het gezin (ze zijn vaak weggelopen, hebben problemen met de ouders, er is in het gezin sprake van ruzie en agressie);
- b) school/werk (ze gaan niet (meer) naar school of werk);
- c) vrienden en vrije tijd (ze hebben verkeerde vrienden, geen goede invulling van hun vrije tijd, gebruiken drugs en komen met criminaliteit in aanraking)

In het onderzoek is gekeken of jongeren zelf een verbetering zien op het gebied van enkele belangrijke aspecten (concepten – zoals die ook gangbaar zijn in de literatuur over ervaren leren voor deze groep). De begeleiders van Topaze rapporteerden hoe de jongeren scoorden op bepaalde prestatie-indicatoren. Het onderzoek wil antwoord geven op de volgende vragen:

- Nemen de gedragsproblemen af na het traject ervaren leren op de boerderij?
- Nemen het coping-gedrag, de zelfwaardering en zelfbepaling toe?
- Zijn de prestatie-indicatoren gehaald, ofwel: is er een verbetering waarneembaar in de kwaliteit van het contact met het gezin, schoolgang of werk en neemt politiecontact af?

Het onderzoek is opgezet als een veranderingsonderzoek met een voormeting, een nameting en een follow-up, zes maanden na einde traject. Er is geen controlegroep; als referentie worden de gegevens van de normgroepen van de verschillende meetinstrumenten gebruikt.

Van de ruim 100 jongeren die bij Topaze zijn aangemeld voor het traject ervaren leren in 2009, heeft 69% het traject planmatig afgesloten, 19% van de jongeren stopten voortijdig, en 13% is uiteindelijk niet gestart. De jongeren die het traject hebben afgesloten waren voornamelijk (89%) jongens en van Nederlandse afkomst (90%).

De resultaten van de vragenlijsten die de jongeren zelf invulden, laten zien dat het boerderijtraject met name een positief effect heeft op hun probleemgedrag en zelfwaardering. Deze positieve effecten blijven ook een jaar na het beëindigen van het boerderij traject zichtbaar.

Medewerkers van Topaze geven bij de start van het traject aan dat de situatie waarin de jongeren zich bevinden, zorgelijk is. Bijna alle jongeren hebben slecht contact met de ouders, ze hebben vaak geen goede dagbesteding in de vorm van school of werk of school, en geen goede vrijetijdsinvulling. Hun zelfvertrouwen is gering. Bijna alle jongeren hebben gedragsproblemen, gebruiken drugs en hebben contacten met de politie. Door het boerderijtraject van een half jaar treden er forse verbeteringen op in het contact met het gezin, schooluitval of werk, politiecontact, gebruik van drugs, invulling van de vrije tijd, welzijn, gedragsproblemen en zelfvertrouwen. Het percentage jongeren dat drugs gebruikt, politiecontact of gedragsproblemen heeft, is echter aanzienlijk lager dan bij de start van het traject.

Uit de rapporteringen van zowel de jongeren zelf als hun begeleiders blijkt het traject aanzienlijke verbeteringen te geven op het gebied van probleemgedrag en zelfwaardering. Deze positieve veranderingen zijn blijvend. Volgens de begeleiders zijn de resultaten ook positief ten aanzien van contact met de ouders, uitval op school of werk, invulling van de vrije tijd en problemen met politie en drugs.

3.5.2 Kwaliteiten van zorgboerderijen voor jeugd

Uit onderzoek van Hassink (2010) maar ook andere studies komen verschillende kwaliteiten van boerderijen naar voren die voor kinderen en jongeren belangrijk zijn. Deze kwaliteiten bespreken we hieronder.

Duidelijkheid en veiligheid

De rust die een landelijke omgeving uitstraalt en de vaste dagelijkse terugkerende activiteiten bieden jongeren de duidelijkheid en veiligheid om zich positief verder te kunnen ontwikkelen. Het natuurlijke gezag van de boer (en eventueel zijn vrouw) helpt hen om in een veilige omgeving de draad van hun leven op te pakken, en te ervaren dat ze kwaliteiten hebben en die kunnen toepassen. De vaste werkzaamheden geven structuur en overzicht. Deze structuur komt op de boerderij bijna vanzelfsprekend tot stand, terwijl in een andere zorgsetting dit meer gecreëerd moet worden.

Minder agressie en conflicten

Op de boerderij werkt de jongere samen met de boer. Hij is onderdeel van het leven van het boerengezin. Hierdoor ontstaat een sfeer van gelijkwaardigheid. Door dit samen werken en soms ook samen wonen bouwen boer en jongere een persoonlijke relatie op. Uit eerder onderzoek in de jeugdzorg blijkt dat jongeren de aandacht van begeleiders, luisteren, serieus genomen worden, open en eerlijk zijn, vertrouwen en samen gewone dingen doen erg belangrijk vinden. Op reguliere instellingen hebben zij vaak te maken met wisselende begeleiders die ieder hun eigen normen en waarden hebben. Jongeren geven ook aan dat zij op boerderij minder prikkels ervaren dan op de traditionele voorzieningen of op

school. Ze geven aan dat zij op de boerderij minder agressie ervaren dan op school of binnen een instelling. Ook zijn er minder conflicten. In reguliere instellingen hebben ze vooral contact met andere jongeren die problemen hebben.

Continuïteit in begeleiding

De boer of boerin is altijd aanwezig. Als een jongere uit school komt kan hij zijn verhaal kwijt. Jongeren in een leefgroep van een instelling hebben vaak te maken met wisselende begeleiders.

Rolmodel

De boer is trots op zijn bedrijf, op wat hij bereikt heeft. Het boerenleven is zijn identiteit. Dit straalt van hem af. Hierdoor kan de boer een voorbeeld zijn voor jongeren die met hun identiteit worstelen. Zo leert de ervaring dat Marokkaanse jongeren die op de boerderij een plek vinden, makkelijker autoriteit toekennen aan de boer dan aan een begeleider in de jeugdhulpverlening. De boer is een vakman en de jongere kan van hem leren. De boer stelt daarbij niet het probleem centraal maar kijkt naar wat de jongere kan. Hierdoor ontstaat er positieve aandacht.

Medewerkers uit de jeugdzorg noemen het belang van het gezin voor de jongeren. Het boerengezin kan ook dienen als rolmodel. Jongeren zelf geven aan dat zij zich thuis voelen op de boerderij, dat zij het contact met het gezin waarderen en dat zij een rol als medewerker en niet als cliënt hebben.

Betrokkenheid en verantwoordelijkheid

Jeugdzorgboeren geven aan dat zij het normaal vinden om tijdens werkzaamheden te praten over hun eigen leven en ervaringen. In instellingen wordt hiervoor nog wel eens gewaarschuwd: een te persoonlijke relatie is niet professioneel en kan leiden tot teleurstelling. Boeren geven aan dat zij de vrijheid hebben om zaken aan te pakken en daardoor soms meer risico's durven te nemen. Zij zoeken de grenzen op van de jongeren. Dat stimuleert het verantwoordelijkheidsgevoel van de jongere. Jeugdzorgmedewerkers noemen dat een boerderij het echte leven is. Er hoeven geen kunstmatige situaties gecreëerd te worden om te leren.

Aansluiten bij interesses

Jongeren die op school afhaken, vinden de lessen op school vaak te abstract. Het verzorgen van dieren en planten is juist heel concreet. Het is duidelijk waarom het moet gebeuren en dieren reageren direct. Zij zorgen voor een activerende omgeving. Dit stimuleert de verantwoordelijkheid van de jongere.

Veel jongens vinden het leuk om te sleutelen of ander ambachtelijk werk te doen. Op de boerderij is vaak ruimte voor dit soort activiteiten.

Jongeren hebben vaak niet alleen behoefte aan structuur maar ook aan een omgeving die 'niet af' is, en die zij zelf kunnen invullen. De boerderij biedt deze omgeving, waardoor jongeren ook hun eigen creativiteit kunnen gebruiken.

Minder probleemgedrag

Een voordeel van het verblijf op een boerderij is dat die vaak ver weg is van 'verleidingen' van slechte vrienden of het milieu waar een jongere uit komt. Hierdoor komen ze minder in de verleiding het slechte pad weer op te gaan. Voor zowel de jongeren die een individueel woontraject volgen als zij die tijdelijke opvang krijgen op de boerderij, verminderden de gedragsproblemen. Het traject leidt ook tot een verbetering in het contact met het gezin, eigenwaarde en welbevinden van de jongere. In veel situaties gaat het ook beter op school of pakt de jongere werk of school weer op. Voor de oudere jongere zien we ook een sterke afname in middelengebruik.

4. De boerderijprojecten

Dit hoofdstuk geeft een introductie en overzicht van de vijf deelprojecten met de ervaringen van leerkrachten, begeleiders en boeren over de voorbereidingen en uitvoering in de praktijk. Wie zijn er betrokken bij deze projecten, hoe is het project opgezet en welke keuzes zijn hierin gemaakt?

4.1 Speciaal Basisonderwijs (SBO)

Een speciale begeleidingsgroep van de Sjalomschool gaat met vier kinderen met leer- en gedragsproblemen (maximaal acht kinderen) één dag in de week een half jaar naar de Corneliahoeve.

De boerderij

De Corneliahoeve is een melkveebedrijf op een stolphoeve uit 1880 in Westzaan (Nauerna) dichtbij Zaanstad. De koeien, ongeveer vijftig stuks, verblijven in de winter in de aparte ligboxstal. In de zomer lopen zij buiten en komen zij alleen binnen als ze gemolken moeten worden. Ook het jongvee is alleen in de winter op stal. Het melkveebedrijf ligt in een veenweide reservaat waar vogelbescherming wordt toegepast. De boerderij heeft veel aandacht voor slootkantbeheer en erfbepanting. Samen met Landschapsbeheer Noord-Holland is het erf enkele jaren geleden beplant met inheemse boom- en struiksoorten. De boerderij is een variatie tussen een 'gangbare' boerderij en een kinderboerderij. De Corneliahoeve is tevens een bezoekboerderij en ontvangt andere schoolklassen voor een korte instructiebezoeken.

Het project

De REC-4 leerlingen zijn meer dan veertien keer naar de Corneliahoeve geweest. In de eerste weken dat de leerlingen op de boerderij kwamen hebben er een aantal wijzigingen plaatsgevonden. De boerin en begeleider hadden afgesproken om de leerlingen 's ochtends te laten werken op de boerderij en 's middags zou de leerkracht een theoretisch deel verzorgen. Van tevoren waren er al twijfels over de haalbaarheid van dit programma. De ervaringen in de eerste weken is gebleken dat het theoretische deel in de middag lastig was in te vullen. Voor deze leerlingen is binnen zitten en luisteren naar theorie een moeilijke opgave. Het programma is daarom veranderd. Dit had ook consequenties voor de werkuren van de boerin. Zij moest meer werken dan de van tevoren afgesproken drie uur. Daarnaast hielp de boer op sommige momenten ook nog mee. Dit had vaak als consequentie dat de boer en boerin deze uren 's avonds moesten inhalen.

Bij de start van het project kwam er een begeleider vanuit school mee. Al snel bleek dat het bij deze specifieke doelgroep soms prettig is om kleine groepjes te begeleiden of zelfs individuele begeleiding te geven. De begeleiding is daarom aangevuld met een extra begeleider vanuit school. De extra begeleider ging samen met twee leerlingen de lunch voorbereiden. Deze keuze is gemaakt omdat het tijdens de lunch vaak erg onrustig was en niet alle kinderen dezelfde lunch vanuit thuis meekregen. Door een extra begeleidingsmoment tijdens het bereiden van de lunch ontstond er bij de leerlingen meer betrokkenheid. Daarnaast zorgde het voor meer rust tijdens de lunch. Tevens kregen de leerlingen een meer voedzame lunch binnen.

De begeleider vanuit school had al ervaring met de boerderij en de werkvorm van het groenatelier. Ook had hij ervaring in het begeleiden van mensen met een psychische beperking in het groen. Extra begeleiding werd in deze groep en met de werkvorm boerderijatelier als essentieel ervaren. De leerlingen konden moeilijk alleen worden gelaten, zij vonden het vaak lastig om bepaalde zaken met andere leerlingen te delen. Als de begeleiding even weg liep kregen ze al snel ruzie. Door de extra begeleiding was er ook meer contact met de leerlingen en konden er korte gesprekjes over allerlei onderwerpen opgang komen zonder dat ze bang hoefde te zijn dat anderen het hoorden. Te denken valt aan gesprekken over de moeilijke thuissituatie of problemen op school. Ervaringen, observaties en bevindingen werden door de begeleiders, boer(in) en de kinderen in verslagen en logboeken bijgehouden.

De begeleider had voor zichzelf doelstellingen geformuleerd. De doelstellingen waren gericht op het bieden van veiligheid, geven van zelfvertrouwen en zorgen dat de leerlingen hun leerbaarheid en initiatief zouden kunnen verbeteren. Per bezoek maakte de begeleider een kort verslagje van een aantal regels per leerling en stuurde deze door naar de ouder/verzorger en ambulante begeleider. Zo blijven ook zij betrokken en op de hoogte van de ontwikkelingen die hun kind of leerling doormaakt op de boerderij. Om de observaties te ondersteunen hadden de begeleiders en boer(in) op eigen initiatief filmfragmenten en foto's gemaakt van de leerlingen tijdens de bezigheden op de boerderij. Deze beelden zijn gedeeld met andere partners in de bOZ samenwerking.

4.2 Medisch Kinderdagverblijf

De kinderen van het medisch kinderdagverblijf gingen één dag in de week naar de agrarisch kinderopvang Ti-Ta Tovernaar in Schermer.

De boerderij

Ti-Ta Tovernaar is een agrarische kinderdagverblijf dat opvang biedt aan kinderen van tien weken tot vier jaar. De kinderen hebben op Ti-Ta Tovernaar alle ruimte om zich spelenderwijs te ontwikkelen. Daarbij zijn er zowel binnen als buitenruimten. Ti-Ta Tovernaar heeft als filosofie dat natuurervaringen ervoor zorgen dat kinderen zich beter kunnen concentreren en creatiever, actiever en weerbaarder worden.

Het project

De kinderen van het MKD varieerden in leeftijd van 3 tot 5 jaar en kregen een programma van 10 weken aangeboden met activiteiten op de boerderij. Sommige activiteiten werden gezamenlijk met de bestaande groep van Ti-Ta Tovernaar gedaan, te denken valt aan het lunchen. De kleine groep van drie kinderen van het MKD speelden in de hooiberg, voerden de kippen en geitjes en onderzochten alles wat er te doen was op de boerderij. De begeleidster vulde aan door de kinderen te vertellen over de boerderij aan de hand van platenboeken.

De ervaringen

De begeleider en boerin hebben het gevoel dat het project goed van start is gegaan. Een pilot geeft altijd opstartproblemen en onduidelijkheden maar door gewoon van start te gaan kom je vanzelf achter wat verbeterd kan worden. De begeleidster van het medisch kinderdagverblijf maakte iedere week een verslag

van het bezoek aan de boerderij. Dit verslag komt in het persoonlijk dossier van ieder kind en ontvangen de ouders. Ze vindt het belangrijk dat er een overzicht is van wat het kind heeft gedaan en welke ontwikkelingen hij of zij heeft doorgemaakt op het moment dat het kind het medisch kinderdagverblijf verlaat.

4.3 Voortgezet Speciaal Onderwijs

De Kingmaschool heeft het afgelopen jaar met de Balder boerderij in het Twiske bij Zaanstad een leerprogramma opgezet voor jongeren van veertien tot twintig jaar.

De boerderij

Zorgboerderij De Balder (voorheen: De Marsen) biedt vanaf 1 januari 2010 werkgelegenheid aan langdurig werklozen uit de gemeenten Oostzaan en Landsmeer. In 2011 zullen er tevens woonvoorzieningen worden gebouwd voor achttien mensen met een verstandelijke beperking. Ook zij gaan op de boerderij aan de slag. De Balder heeft tevens een educatieve functie voor basisschoolleerlingen uit Amsterdam. De boerderij is onderdeel van Breidablick, dat op haar beurt onderdeel uitmaakt van de Raphaëlstichting. De Raphaëlstichting is een netwerkorganisatie die zorg verleend aan mensen met een verstandelijke beperking. Op de zorgboerderij worden paarden, ezels en kalveren gehouden. Ook is er een fruitboomgaard, een groentetuin en wordt er kleinvee verzorgd, zoals kippen, schapen en twee varkens. In de toekomst zal De Balder zich ontwikkelen tot een biologisch-dynamisch bedrijf.

Het project

Het programma dat ontwikkeld is richt zich op beroepsvoorbereiding. De jongeren leerden een moestuin aanleggen, planten verzorgen, grond bewerken, inzaaien en onderhouden. Zij konden aan het eind van het project hun eigen groenten mee naar huis nemen. Naast het werken op de boerderij werden in een boerderijklas extra instructies gegeven en deelprogramma's uitgewerkt. Dit project heeft ook een tweede project teweeggebracht, waarin jongeren helpen bij het onderhoud op de boerderij.

De begeleiding was in handen van een docent, de boer en een extern ingehuurde tuinder. Gedurende de dag hadden zij de groep verdeeld en was de ene helft van de groep bezig in de tuin terwijl de andere helft onderwijs kreeg van hun docent in het klaslokaal. De groep jongeren was divers. Zij hadden een verschillend kennis niveau en culturele achtergrond.

De ervaringen

De start van het boerderijproject was voor alle betrokkenen een nieuwe ontwikkel- en leersituatie. Gedurende het project bleek dat een extra begeleider prettig was geweest.

Bij de start van het project moest iedereen wennen aan zijn nieuwe rol. De jongeren moesten wennen aan een andere autoriteit, namelijk de boer. De jongeren kregen bij aanvang van het project te horen dat de boer de baas was. Mocht het uit de hand lopen is hij degene die beslist.

De begeleiding vanuit de school is van tevoren op de boerderij wezen kijken. Zij hebben toen meteen afspraken gemaakt met de boer. In het begin was het prettig dat er een docent van de school meekwam. Zij was op de hoogte van de

situatie van de leerlingen en de leerlingen waren aan haar gewend. De docent had ook autoriteit en wist precies welke leerlingen samen in een groepje konden opwerken. De docent verzorgde de theorie op de boerderij zoals rekenen en begrijpend lezen. Op deze wijze had iedere begeleider zijn of haar eigen verantwoordelijkheid.

Binnen het VSO project had de begeleiding als doel dat de leerlingen leerden observeren. Kijken naar de natuur, zien dat bijvoorbeeld de wilgenmuur dient ter bescherming van het aardbeienbed. De dag op de boerderij begon met een rondje lopen over het land om te kijken hoe het bedrijf en land ervoor staan. De praktische basisactiviteiten waren onkruid wieden, oogsten, planten en beregenen. Op de boerderij is een speciale ruimte voor werkspullen en een lokaal waar de jongeren gebruik van maken. De groep werd vaak in viertallen opgedeeld en na twee keer 45 minuten in de ochtend werd er om 11:00 uur gewisseld van activiteit. 's Ochtends wordt er gepauzeerd om 10:00. De jongeren nemen voor de lunch hun eigen boterhammen mee. Deze werden gezamenlijk opgegeten. Van tevoren waren de tijdstippen voor pauzes vastgesteld. Gedurende het project bleek dit niet te werken en zijn de pauzes aangepast aan de spanningsboog van de jongeren.

Om 14:30 werden de jongeren met taxibusjes opgehaald. Het vervoer was in het begin erg chaotisch. Door het maken van duidelijke afspraken over ophaaltijden en haltes ging het vervoer na acht keer goed. Tijdens de boerderijdag heeft de leerkracht regelmatig foto's gemaakt voor zijn verslaglegging. Ook nam hij op eigen initiatief verrekijkers mee.

4.4 Speciaal Onderwijs

De kinderen van de Gerhardschool werkten mee op zorgboerderij 'Ons Verlangen' in Amsterdam. De kinderen in de leeftijdscategorie zeven tot tien jaar volgden een speciaal leer- en ontwikkelprogramma op de boerderij.

De boerderij

Zorgboerderij "Ons Verlangen" ligt net iets ten noorden van Amsterdam in het veenweide gebied. De boerderij is een biologisch gemengd familiebedrijf dat landbouw met zorg combineert. Naast de leerlingen van de Gerhardschool komen er ook dagelijks andere doelgroepen meewerken op de boerderij.

Het project

Het project duurde tien weken. Per week kwam er een groep van zeven leerlingen samen met de leerkracht of de klassenassistente naar de boerderij. De klas was in tweeën opgedeeld; de eerste tien weken ging de ene helft en de volgende tien weken de andere helft van de klas. Dit is een bewuste keuze geweest. Met meer kinderen zou het onoverzichtelijk worden en zo konden de leerkrachten hun aandacht beter verdelen. Op deze manier was er meer tijd om dieper in te gaan op vragen en gebeurtenissen.

Het was belangrijk om alle kinderen van de groep naar de boerderij te laten gaan om het groepsgevoel te versterken. Deze groep was vorig jaar enigszins ontregeld door wisseling van leerkrachten. De kinderen gingen gezamenlijk vanaf school met een taxibus naar de boerderij. Alle kinderen van deze school komen met de taxi naar school. De inlooptijd op school is van kwart over acht tot kwart voor negen. De leerkrachten merkten dat de leerlingen die naar de boerderij gaan in de taxi enthousiast vertellen over hun ervaringen op de boerderij. Dit

werd ook opgemerkt door andere leerkrachten. Kinderen van andere klassen vragen nu al wanneer zij ook naar de boerderij mogen.

De ervaringen

De eerste keer op de boerderij stond in het teken van kennismaken: rondleiding over het land, de kantine en kregen de leerlingen aanwijzingen over hoe ze bijvoorbeeld hun laarzen konden schoonmaken. Na een aantal weken waren leerlingen gewend en begonnen zij los te komen. Sommige kinderen waren bijvoorbeeld in het begin bang voor de dieren. Het was voor de leerkrachten, boerin en boer in het begin zoeken naar een juiste structuur in activiteiten en werkvorm. In de ochtend gaan de kinderen met iemand van de boerderij mee naar het land om schapen te tellen. In het begin werden de activiteiten in drietallen uitgevoerd later kregen leerlingen ook zelfstandig klusjes. Dit was de leerlingen van tevoren verteld.

Ook in dit project zijn er na een aantal weken aanpassingen gemaakt. Zowel voor de boer en boerin als voor de leerkrachten was een dergelijk project nieuw. De boer en boerin hadden nog geen ervaring met deze doelgroep en leeftijdscategorie en de leerkrachten waren nog niet eerder met de groep naar een boerderij geweest.

Tijdens de werkzaamheden bleek dat de leerlingen ook aanwijzingen konden krijgen van andere deelnemers die op de zorgboerderij werkzaam zijn. Deze deelnemers hebben al geruime tijd ervaring met de werkzaamheden op de boerderij en vinden het leuk om uitleg te geven.

Gedurende de werkzaamheden in de middag kwam er meer ruimte om uitleg te geven aan de werkzaamheden. Als de leerlingen bijvoorbeeld het erf mochten vegen dan kregen zij tevens uitleg over hoe zij de bezem moesten vasthouden, waar zij het vuil naar toe mogen brengen en waarom.

De leerlingen hielden van aanpakken en werken hard. Het kan daarom nog wel eens gebeuren dat zij sneller met een klusje klaar waren dan ingecalculeerd. De leerlingen moeten dan wachten op de boer of begeleider voor een nieuwe taak. Dit wachtmoment bleek lastig voor de leerlingen. De boer en begeleiders hebben hier gezamenlijk een oplossing voor bedacht. Zij besteden inmiddels meer tijd aan het voorbereiden van een taak samen met de kinderen en er is meer aandacht voor de evaluatie van én reflectie op de taak. Na het uitvoeren van een taak, bijvoorbeeld het verzorgen van de konijnen, wordt samen met een hulpboer stilgestaan bij het effect van de taak, want de kinderen zien direct dat de konijnen zich anders gedragen in een schoon hok.

4.5 Buitenschoolse opvang

Kinderen van Buitenschoolse Opvang (BSO) van de Tinteltuin gaan naar de boerderij Knedo Stables in Wijde Wormer van de familie Knetemann.

De boerderij

Knedo stables is een familiebedrijf en richt zich op veehouderij. Het bedrijf richt zich daarbij specifiek op het fokken van koeien en het houden van paarden. Daarnaast zijn zij actief lid van natuurvereniging Water, Land en Dijken.

Het project

Kinderen van BSO plus uit Zaanwijk komen in twee groepen op vrijdagmiddag van 14:00-16:00 naar de boerderij. De leeftijd van de kinderen loopt uiteen van acht tot tien jaar. De vrijdagmiddaggroep is in twee groepen opgedeeld; de ene

helft blijft met een begeleider op de BSO, de andere helft gaat naar de boerderij. Per keer komen ongeveer vijf kinderen mee naar de boerderij.

De kinderen van de BSO plus zijn kinderen die tijdens schooltijden op het speciaal onderwijs zitten. Het overgrote deel van de kinderen heeft leer- of gedragsmoeilijkheden. De kinderen komen naar de BSO voor vrijetijdsbesteding. Met deze insteek gaan de kinderen ook naar de boerderij. De reden dat de BSO contact heeft gelegd met een boerderij is dat zij de kinderen graag een afwisselend programma wil bieden en de kinderen nieuwe ervaringen wil meegeven.

Een ander doel van het project is om de sociale interactie van de kinderen te bevorderen en hun eigen leerdoelen verder te ontwikkelen. De activiteiten in het boerderijprogramma werden bedacht en uitgewerkt door de boer en boerin, en vervolgens besproken met de begeleidster. Een voorbeeld hiervan is de 'kabouterboer'. Met dit idee wilden de boer en boerin kinderen laten proeven aan verschillende activiteiten. Op deze manier konden de boer, boerin en de begeleidster goed observeren welke taken bij een kind passen.

De ervaringen

Op de boerderij was een afwisselend programma waarin het verzorgen van dieren, struinen in de weilanden en samen ravotten op het erf elkaar afwisselden. De kinderen zijn zoveel mogelijk buiten geweest. Door de groep te splitsen hadden de begeleiders de keus om bepaalde kinderen tijdens het werk bij elkaar te zetten. De begeleiders weten uit ervaring dat sommige kinderen qua gedrag minder goed bij elkaar passen. De boer en boerin waren door de begeleidster geïnformeerd over de achtergrond van de kinderen. Het was de eerste keer dat zij kinderen met leer- en gedragsmoeilijkheden op de boerderij kregen. De begeleidster kende de boerderij en had affiniteit en interesse voor de werkzaamheden. Deze eigenschappen zijn belangrijk omdat de begeleidster weet wat zij moet doen en daarmee zelfvertrouwen op de kinderen uitstraalt.

Sommige kinderen werden met de taxi gebracht waardoor de begeleidster minder contact met de ouders had. De begeleidster ziet dat de kinderen trots zijn op hun 'werk' en ervaart dat ouders geïnteresseerd zijn.

Tijdens de werkzaamheden blijkt dat niet iedere taak goed past bij een kind. Daarbij geven de boer, boerin en begeleidster aan dat het voor de kinderen vooral ook leuk moet zijn aangezien dit programma valt binnen het kader van een BSO. Het gewoon spelen en ontdekken zijn daarom belangrijk.

5. Evaluatie

Het totale bOZ 2-20 project richt zich op het actief ontwikkelend leren en speciale zorg voor kinderen en jongeren binnen een boerderijsetting. De boerderij biedt hiervoor een uitstekende en gevarieerde omgeving. De boerderij is een concrete context waar werken, leren en ontwikkelen in een 'echte' omgeving plaatsvindt en kinderen/jongeren uitgedaagd worden. Het proces dat de vijf deelprojecten hebben doorlopen is aan de hand van vooropgestelde thema's geëvalueerd. Op deze wijze ontstaat er een verbinding tussen de vijf concrete projecten.

De ervaringen van de vijf pilots vormen de basis voor het ontwikkelen van een doorlopend programma voor kinderen en jongeren op de boerderij. Het is belangrijk om te achterhalen welke organisatievorm het meest effectief is en welke ondersteuningsstructuur en deskundigheid noodzakelijk zijn.

Voor het evalueren van de vijf deelprojecten zijn de volgende methoden gebruikt:

- Interviews met boer(in) en begeleiders.
In gesprekken met boer(in) en begeleiders stonden de volgende punten centraal: verwachtingen voorafgaand aan het project, de opzet van het project, succes- en faalfactoren en effecten van het project op de kinderen.
- Observaties van kinderen en jongeren
Begeleiders hebben tijdens het project verslagen gemaakt van de ontwikkeling van de kinderen en jongeren. Veelal is er per kind beschreven welk gedrag tijdens het boerderij bezoek vertoond is. Naast de observaties die begeleiders hebben gemaakt, hebben sommige kinderen en jongeren ook hun eigen logboek bijgehouden.
- Gebruik van foto's
We hebben begeleiders gevraagd foto's te maken van de activiteiten op de boerderij. In sommige gevallen hebben de kinderen of jongeren zelf ook foto's gemaakt. Deze foto's zijn allereerst opgenomen in de dossiers van de kinderen. Daarnaast zijn de foto's regelmatig gebruikt om een terugkoppeling te geven naar ouders of ander begeleidend personeel op school of instelling.
- Bijeenkomsten
Naast de individuele gesprekken met boeren en begeleiders zijn er ook drie groepsbijeenkomsten georganiseerd waarin de begeleiders in de projecten verschillende thema's hebben besproken. Verder zijn er twee bijeenkomsten geweest met experts uit de regio die verder gesproken hebben over regionale aanpak (zie ook hoofdstuk 6).

5.1 Resultaten

In het volgende hoofdstuk bespreken we de resultaten van de evaluatie van de vijf pilotprojecten. In de beschrijving gebruiken we de structuur die ook tijdens

de interviews centraal gebruikt is. Allereerst willen we ingaan op de verwachtingen van de boer(in) en begeleiders bij aanvang van het project. Vervolgens beschrijven we welke effecten boeren en begeleiders zien bij de kinderen en jongeren. Als laatste gaan we in op welke knelpunten de deelnemers in het project tegenkwamen en wat de succesfactoren zijn.

5.1.1 Verwachtingen

We hebben boeren en begeleiders gevraagd welke verwachtingen zij hadden bij aanvang van het project.

Allereerst geven de boeren en begeleiders aan dat de start van een project staat of valt met het enthousiasme van de boer, begeleiders en docenten. Alle betrokkenen die voor de kinderen en jongeren hun handen uit de mouwen willen steken. Het zijn mensen die naar eigen zeggen een bepaalde affiniteit hebben met de combinatie van het boerenbedrijf, onderwijs en zorg. Het zijn mensen die hun vak verstaan en jarenlange ervaring hebben in het vakgebied. Het merendeel van de boeren en begeleiders geeft aan bij de start toch afwachtend te zijn. Zij hebben nog onvoldoende beeld van hoe het project er in realiteit uit zal gaan zien en welke effecten het op de kinderen en jongeren zal hebben. Verschillende begeleiders geven wel aan dat zij denken dat het boerderijbezoek de kinderen goed zal doen. De combinatie van onderwijs, zorg en het boerenbedrijf is nieuw. Toch heerst er een grote mate van nieuwsgierigheid en enthousiasme onder de betrokken deelnemers.

De begeleider van het **SBO** project geeft aan dat er bewust gekozen is voor REC-4 leerlingen. De begeleider heeft juist die kinderen meegenomen waar op school weinig vooruitgang te zien was in leervermogen en gedrag. Zowel de begeleider als de boer en boerin hadden al eerdere ervaringen met het begeleiden van kinderen in een groene omgeving. De begeleider verwachtte daardoor een positief resultaat bij de kinderen met leer- en gedragsmoeilijkheden. Deze leerlingen leren en werken vaak beter buiten de muren van de school. De boerin had zichzelf als doel gesteld om de leerlingen kennis te laten maken met de boerderij en hen hierover iets te leren.

Vanuit het **MKD** ging een vaste begeleidster mee naar de boerderij. Deze keuze is spontaan tot stand gekomen omdat zij tijd had binnen haar werkzaamheden en het haar een interessant project leek. De begeleidster van het medisch kinderdagverblijf (MKD) had geen ervaring met het boerderij thema of het werken met kinderen in een boerderijomgeving. Zij ging open het project in en had geen specifieke voorop gestelde ideeën. Bij aanvang had zij wel het idee dat een boerderijomgeving sommige kinderen meer rust kan geven vanwege de natuur en dieren die er aanwezig zijn. Een andere omgeving dan het medisch kinderdagverblijf zou het gedrag van kinderen kunnen veranderen.

De begeleidster heeft bewust gekozen om die kinderen mee te nemen naar de boerderij waarvan zij verwachtte dat de boerderijomgeving een gunstig effect op hun gedrag zou hebben. Aangezien het een pilot betrof is er niet gekozen voor kinderen met complexe combinaties van problemen als autisme én ADHD én een laag IQ. Ook kinderen die agressie vertonen zijn bewust niet gekozen in verband met de anderen kinderen die op het kinderdagverblijf Ti-Ta Toveraar komen.

De docent van de Gerhardschool, speciaal onderwijs (**SO**) had al ervaring in het werken met natuurthema's op school. Deze thema's werden verwerkt in het lesprogramma. In dit project is bewust gekozen om alle kinderen in de klas mee

te nemen naar de boerderij om zo het groepsgevoel te vergroten. Ook zijn de betrokken partijen het eens dat ieder kind de mogelijkheid moet krijgen om van dit type onderwijs gebruik te maken.

De docent was van tevoren (en nog steeds) erg enthousiast over thematisch onderwijs. Uit ervaring wist zij dat structuur in een dergelijk project erg belangrijk is voor succes. De kinderen kunnen erg druk worden als zij lang moeten wachten en in een grote groep maken zij snel ruzie. Het is daarom van belang dat een project goed voorbereid is zodat zij de leerlingen goed kan vertellen wat zij die dag op de boerderij gaan doen. Het was daarom belangrijk dat het begeleidend personeel de boerderij van tevoren gezien heeft om een eerste indruk op te doen.

In het **BSO**-plus project heeft de begeleidster op haar eigen wijze inhoud gegeven aan het project. Zij had nog geen ervaring met de combinatie van buitenschoolse opvang op een boerderij. Zij had daarom van tevoren geen uitgesproken verwachtingen. De begeleidster hoopte dat de boerderij een verrijking zou zijn voor de individuele leerdoelen van de kinderen en specifiek voor de hun sociale interactie. De boer en begeleidster wilden op de boerderij juist andere soort activiteiten dan op de BSO aanbieden.

De boer en boerin hadden na de eerste gesprekken met de BSO een bepaald beeld gekregen van welk type kinderen naar de boerderij zouden komen. Van tevoren hadden zij zich een beeld gevormd van de kinderen. Dit beeld hebben zij positief moeten bijstellen. De kinderen zijn vrolijk, nieuwsgierig en erg voorzichtig op het nog actieve agrarische bedrijf. De boer en boerin zijn erg met de doelgroep van kinderen in de leeftijdscategorie acht tot tien jaar.

5.1.2 Terugblik op de verwachtingen

Aan het einde van ieder gesprek met begeleiders, boer of boerin zijn we teruggekomen op hun verwachtingen. Zijn de verwachtingen die zij aan het begin van het project hadden ook uitgekomen?

De verwachtingen van de begeleiders en boerin van het **MKD** project zijn zeker uitgekomen. De kinderen zijn enthousiast over de boerderij bezoeken. De begeleiders geven aan dat de boerderij meerwaarde biedt. De kinderen zijn op de boerderij in een andere leeromgeving waar zij meedoen aan andere activiteiten, die vragen om het ontwikkelen van nieuwe vaardigheden. De begeleidster geeft wel aan dat tien weken met de kinderen die op dat moment meegingen naar de boerderij maximaal haalbaar was. Achteraf blijkt het gedrag van kinderen toch moeilijk te voorspellen. Het gedrag van één kind verslechterende, dit kostte meer begeleiding en aandacht. De begeleidster geeft aan dat het boerderijbezoek een extra investering vraagt naast de gewone werkuren.

De boer van het **VSO** project geeft aan dat hij nog onvoldoende kan concluderen of zijn verwachtingen uit zijn gekomen. Graag zou hij in de toekomst tijdens de theorielessen meer aandacht willen besteden aan de voedselkringloop in combinatie met zelf planten, oogsten en eventueel klaarmaken van de groenten. Deze combinatie kan volgens hem zeer waardevol zijn voor de educatie en ontwikkeling van de jongeren.

De begeleidster van het **BSO** project had verwacht dat de kinderen zich rustiger en 'makkelijker' zouden gedragen op de boerderij. Het was voor haar en de

kinderen toch wennen aan de nieuwe situatie. Op de BSO zijn de kinderen best zelfstandig. Zij had verwacht dat zij de kinderen op de boerderij ook meer vrij kon laten. Dit blijkt in de praktijk anders te zijn. De begeleidster vermoedt dat als het project structureel ingebed gaat worden in de BSO activiteiten kinderen gewend raken aan de omgeving en waarschijnlijk meer zelfstandig kunnen spelen. De begeleidster had van tevoren verwacht dat de kinderen onderling meer groepsgevoel zouden krijgen. Wellicht zou hier in de toekomst meer aandacht aan besteed kunnen worden. Voor de boer voldeed het project aan zijn verwachtingen. Hij heeft zich in die weken erg gehecht aan de groep.

5.1.2 De effecten van de boerderijomgeving

Tijdens de interviews met boeren en begeleiders hebben we hen gevraagd naar welke ontwikkeling zij zien bij de kinderen en jongeren. Specifiek hebben we ze gevraagd naar de effecten die zij bij de kinderen zien op het fysiek, mentaal en sociaal welbevinden van de leerlingen.

Fysieke effecten

In het **SBO** project zien docenten en begeleiders dat het buiten zijn deze leerlingen rust geeft. Zij kunnen dingen zelf ontdekken. Natuur zorgt voor spannende activiteiten en verwondering en dat gaat volgens de begeleider vanzelf. Hij ziet dat leerlingen handiger en vaardiger worden, bijvoorbeeld van een ladder afspringen. Dat gaat eerst nog houderig maar later springen zij er gewoon soepel van af. Als voorbeeld geeft hij ook het leren rijden met een kruiwagen. Dat gaat wel eens fout maar de begeleider vertelt de leerlingen duidelijk: "Je kunt niks leren zonder fouten te maken". Naarmate zij langer op de boerderij komen durven ze ook meer. De boerderij als plek is erg belangrijk, de meeste leerlingen komen uit de stad en op de boerderij doen ze ervaringen op die je in de stad niet meemaakt. Te denken valt aan het oogsten van riet. Ze hebben het riet verzameld en er een vuurtje van gemaakt.

De boerderijomgeving biedt de leerlingen uitdaging, het geeft ze letterlijk de ruimte. Als het nodig is kunnen leerlingen lekker uit hun dak gaan. De activiteiten ervaren de kinderen als zinvol, zij helpen ten slotte de boer bij zijn bedrijf. Het is daarbij een combinatie van factoren zoals het doen van echt werk en het opdoen van nieuwe ervaringen.

De boer en boerin proberen voor de kinderen een zo veilig mogelijke omgeving te creëren. De leerlingen krijgen de ruimte om activiteiten te doen. Er wordt zo min mogelijk druk gelegd op de leerlingen en daardoor lopen sommige taken van zelf. Uiteraard verschilt het per leerling welke factor voor hem of haar succesvol werkt. Daarbij is het bij iedere leerling zoeken naar datgene wat hem of haar enthousiast en gemotiveerd maakt. De begeleider geeft aan dat het fysieke werk zeker voor jongens belangrijk is. Ook de rol van de boer als man is daarbij opmerkelijk. In het onderwijs zijn ze veelal gewend aan vrouwelijke leerkrachten en de boer vervuld een zeker rolmodel. Daarnaast kun je met de boer ook lekker ravotten.

In het Voortgezet Speciaal Onderwijs (**VSO**) project zien de docenten en begeleiders bij laag-functionerende leerlingen vrijwel uitsluitend positieve effecten. Leerlingen genieten van het contact met de dieren. Het ontspant en brengt de jongeren meer in contact met de wereld om hen heen. Fysiek kunnen ze eveneens profiteren van het werk op de boerderij. Het vergroot de lichamelijke activiteit bij de leerlingen en hun concentratievermogen neemt toe.

Voor de LVG-jongeren¹ is het succes wisselend. Een deel van deze leerlingen vindt alles vies en dat maakt ze slecht bereikbaar voor een dergelijk project. Aan de andere kant is er ook een groep jongeren die het fijn vindt om op de boerderij te werken. Die niet vies zijn van het werken in de grond.

De leerlingen doen tuinervaringen op, leren de ontwikkeling van zaadje naar plant en maken kennis met het zaaien van gewassen in hun eigen tuin. Ook helpen en ondersteunen zij elkaar in het onderhoud van de tuintjes. Er is meer samenwerking tussen leerlingen te zien.

Vanwege de fysieke activiteiten hebben de begeleiders de jongeren aangeraden om meer brood voor de lunch mee te nemen. Zij merkten dat veel van hen toch meer trek hadden door het werken in de tuin. De leerlingen leren ook veel van het werken in de tuin, zo leren zij de namen van gereedschap, plantensoorten en termen en processen die gerelateerd zijn aan tuinieren zoals: kiemen, grondsoort en het effect van de zon op de warmte van de grond.

De boer van het VSO project ziet dat de kinderen zich de afgelopen maanden hebben aangepast aan hun nieuwe werkomgeving. Zij hebben meer discipline en structuur. Zij leren omgaan met een situatie die van hen fysieke inzet vereist. Situaties waarin ze zich niet kunnen verschuilen achter hun beperking zoals een lage intelligentie of dyslexie. Het is namelijk voor iedereen mogelijk om een kruiwagen te rijden. Fysiek kunnen de kinderen meer. Het gaat om het bedenken van oplossingen en om het vragen van hulp. Sommige kinderen zijn binnen tien minuten klaar of hebben geen zin in een activiteit. Zij leren dat het soms nodig is om eerst minder leuk werk te moeten verrichten alvorens er profijt van te hebben.

Het **VSO** project begon met de handen diep in de grond. De leerlingen moesten de tuin onkruid vrij maken, zaaien en beregenen. Langzaam zien de leerlingen dat de gewassen gaan groeien. De leerlingen zijn er opgetogen als zij de resultaten van hun werk zien en zij de groenten mogen oogsten. De tuinder van het VSO project ziet positieve effecten en sommige leerlingen bloeien helemaal op. Voorafgaand aan het project zijn leerlingen weinig in aanraking geweest met 'groen' of dieren. Met name bij de fysieke werkzaamheden zoals takken sjouwen, grond omscheppen en harken zijn de gedragsproblemen minder zichtbaar. De leerlingen gaan dan helemaal op in het werk. Dit geeft hen een moe maar voldaan gevoel.

Mentaal welbevinden

De leerkracht van het **SBO** project ziet dat het zelfvertrouwen van de kinderen is gegroeid. Een leerling was bijvoorbeeld erg bang voor de kippen en die heeft daar nu geen moeite meer mee. De leerlingen doen bepaalde ervaringen op die hun nieuwsgierigheid en zelfvertrouwen vergroot. Te denken valt aan het aftasten van het ijs, kan je er wel of niet overheen lopen? Daarnaast leren de kinderen hun emoties beter te verwoorden. Als begeleider is het belangrijk om in acht te houden dat het kinderen zijn; als je boos bent is het bijvoorbeeld belangrijk om uit te leggen waarom je boos bent.

De leerkracht bouwt vertrouwen op bij de leerlingen. Dat merkt hij doordat zij zich meer open stellen om te leren. Op de boerderij accepteren leerlingen sneller dat iets moet gebeuren ook al hebben zij er geen zin in. Een koe moet bijvoorbeeld wel eten krijgen anders gaat hij loeien. Aan het enthousiasme en het uitgelaten gedrag van de leerlingen merkt de leerkracht dat ze plezier hebben op de boerderij.

¹ LVG staat voor jongeren met een licht verstandelijke beperking.

De begeleider van het **VSO** project viel voornamelijk op dat de jongeren op hun eigen manier ontzettend hard gewerkt hebben aan het verwezenlijken van hun eigen paradijsje, hun groentetuin bij de boer. Dat doet iedere leerling op zijn of haar eigen tempo. Daarbij is de één zeer zelfstandig maar snel afgeleid en de ander erg afhankelijk maar zeer geconcentreerd.

Op het **SO** project vertelt de leerkracht dat ze nog midden in het traject zitten en dat het lastig is te zeggen welke effecten het boerderij bezoek heeft op het psychisch welbevinden van de leerlingen. Wel heeft ze groepsdoelen opgesteld en aangegeven wat ze per leerling wil bereiken. Ondanks dat er nog geen duidelijke effecten zichtbaar zijn geeft de docent aan dat alle leerlingen enthousiast zijn over het boerderij bezoek. Iedereen wil mee en doet zonder verzet de werkzaamheden. Dit is uniek te noemen omdat ze zich vaak verzetten bij activiteiten. De leerlingen leren veel van biologie doordat de boerderij een omgeving biedt voor het stellen van vragen. De jongere leert bijvoorbeeld hoe je een mannetjes schaap noemt en waarom de boer de koeien scheert. Deze informatie laat zij ook terugkomen in het lesprogramma. Zo staan er boerderijboeken in de klas, worden er vogelhuisjes gemaakt met handvaardigheid en worden spreekwoorden en gezegden over dieren behandeld tijdens de taallessen.

De docent ziet dat de leerlingen zelf met vragen komen en nieuwsgierig zijn. Zij geeft aan dat dit niet zo vaak voorkomt bij kinderen met leer- en gedragsmoeilijkheden.

In het **BSO** project ziet de begeleidster dat de kinderen eerst vertrouwd moeten raken met de situatie en de boerderijomgeving. Als de omgeving vertrouwd is gaan zij zich vrijer bewegen. De begeleidster vindt het opvallend hoe de kinderen reageren op de dieren. Zij leren bijvoorbeeld dat je een dier niet kunt aaien als je zelf te druk bent, een dier wordt dan bang.

De boer van het BSO project geeft het voorbeeld van een jongen die in het begin bang was voor de honden. Hij is ondernemender geworden en is niet meer angstig. Een andere jongen kan juist op de groep behoorlijk agressief worden. Hij eist dan alle aandacht op en vindt het minder leuk om samen met andere kinderen te werken. Op die momenten krijgt hij op de boerderij 1 op 1 begeleiding en dat werkt goed voor hem. Hij vindt de dieren op de boerderij erg leuk en leert van hen door ze rustig te benaderen. Dieren hebben volgens de boer het vermogen om rust uit te stralen en daar kan een kind onbewust affiniteit mee hebben. Kinderen moeten daarbij leren om te geven, zij zullen dan zien dat ze daar iets voor terug krijgen.

Sociaal welbevinden

Ondanks dat de kinderen op het **SBO** project nog wel eens onverschillig kunnen zijn, zien de begeleider, de boer en boerin dat zij het boerderijbezoek leuk vinden. De begeleider was een keer ziek en een leerling die normaal gesproken nooit zin had, vroeg aan een andere leerkracht of het bezoek aan de boerderij wel doorging.

De begeleiders zien dat de kinderen veranderd zijn. Veel kinderen overschreeuwen zichzelf om aandacht te krijgen. Op de boerderij is het merendeel van hen rustiger. Ze hebben lol en stellen vragen. Daaruit concluderen de begeleiders dat de leerlingen betrokken zijn. Ook zien ze duidelijke verschillen tijdens de lunch. In het begin van het project overschreeuwden ze elkaar nu luisteren ze meer naar elkaar en is hun gedrag

aan tafel meer aangepast. De begeleiders hebben ervoor gekozen om steeds met dezelfde groep leerlingen naar de boerderij te gaan. Een vaste groep geeft vertrouwen, verbondenheid en gezelligheid waardoor de leerlingen meer met elkaar samenwerken. Ze zien in dat het leuker is om een klus samen te doen dan alleen.

De begeleiders van het medisch kinderdagverblijf (**MKD**) zien geen grote effecten bij de kinderen. De veranderingen zijn minimaal, maar dit heeft volgens de begeleiders ook te maken met de problematiek van de kinderen en het feit dat het programma maar tien weken duurt. De kinderen zijn wel erg positief over het programma. Ze hebben positieve verhalen en ook altijd zin om naar de boerderij te gaan. De kinderen hebben ook onderling goed contact, maar dit heeft volgens de begeleiders niet zozeer te maken met de boerderijomgeving maar meer met het feit dat ze met een klein groepje zijn. Ze laten op de boerderij geen ander gedrag zien dan op het MKD.

Een van de kinderen is wel socialer geworden omdat hij op de boerderij kon oefenen met dieren en andere kinderen. Hij praatte met de dieren alsof het mensen waren. Daarnaast ziet de begeleidster dat de jongens elkaar wel helpen, bijvoorbeeld met het klimmen op de hooiberg. Doordat je als begeleider een klein groepje van drie kinderen hebt kun je ook een goede band met ze opbouwen.

De boer in het **VSO** project ziet een sociale- en educatieve ontwikkeling bij de jongeren. De werkervaring die zij opdoen is vergelijkbaar met een stage. Hij is van mening dat alle leerlingen, hoe lastig sommige ook zijn, een positieve ontwikkeling hebben doorgemaakt. Onruststokers kregen ook steeds minder grip op de groep, want de andere hadden het te druk met de tuin. De groep groeide steeds verder naar elkaar toe omdat ze samen in hetzelfde proces zaten. Uiteraard gaat dat niet zonder slag of stoot maar het resultaat was er: onkruid onder controle en groenten in de tuin. Het was voor de boer mooi om te zien dat de jongeren zich ontwikkeld hebben.

De begeleider denkt dat een dag naar de boerderij voor de meeste jongeren een feestdag is. Het is leuk om te zien dat er energie is tussen de leerlingen. Dat zij bijvoorbeeld aan de slag gaan en ervaring op doen. Ze ontmoeten elkaar in een andere omgeving en het eindresultaat zorgt voor meer zelfvertrouwen. Ze genieten enorm van alle dingen die op de boerderij gebeuren, rondrennende lammetjes, een scharrelende kip, een varken dat zich omrolt in de modder en een paard dat rustig in de wei staat. Het alledaagse plezier en de dagelijkse dingen gecombineerd met iets praktisch buiten.

Kinderen met ADHD zijn zich, volgens de leerkracht van het **SO** project, op de boerderij bewust van hun eigen gedrag. Als ze heel druk zijn komen de dieren niet naar ze toe. Ze zien dat als ze rustig zijn ze wel tussen de schapen kunnen staan. Uiteraard heeft een kind met ADHD zijn gedrag niet altijd onder controle. Juist door de grote hoeveelheid van nieuwe prikkels op de boerderij wordt dat versterkt. Dat is voor de begeleiders nog een zoektocht; moeten de groepen kleiner of is het handig om de drukke kinderen alleen te laten werken? Van tevoren wisten de begeleider en boerin niet hoe de leerlingen zouden reageren. De leerkracht heeft aan het begin van het project per kind een inschatting gemaakt van het te verwachte gedrag. Een aantal leerlingen vertoonde toch ander gedrag dan zij had ingeschat. Wellicht is de boerderijomgeving niet voor ieder kind van het speciaal onderwijs geschikt en moet je per kind kijken of het

werkt. Als voorbeeld geeft zij een kind dat in de klas erg onrustig is, niet op zijn beurt kan wachten en veel ruzie maakt. Datzelfde kind is op de boerderij veel rustiger, luistert en legt zelfs andere kinderen dingen uit. De dieren en het doen van fysiek werk zoals vegen heeft een goede uitwerking op deze leerling.

5.1.3 Succesfactoren

In de gesprekken met begeleiders, docenten en boer(inn)en is ingegaan op het totale proces van het opzetten, uitvoeren en implementeren van het pilotproject. We hebben de begeleiders en boeren gevraagd naar de succesfactoren in hun project. In deze alinea bespreken we de factoren die door de deelnemers zijn aangegeven.

Pioniersgeest

Het enthousiasme en de motivatie van de betrokken begeleiders en boeren is groot. Ondanks dat nog niet aan alle randvoorwaarden als bijvoorbeeld financiën is voldaan gaan ze toch van start. De meeste begeleiders en boeren hebben geen ervaring met de combinatie onderwijs, zorg en activiteiten op een boerderij. Een pioniersgeest en enthousiasme zijn daarom belangrijk. Zoals een begeleider het aangeeft: "We zijn maar gewoon begonnen en hebben hier en daar bijgestuurd." Een goede samenwerking tussen de leerkracht, begeleider en boer is daarbij erg belangrijk.

Vaste begeleider vanuit school of instelling

Het is niet alleen praktisch maar ook prettig voor de kinderen en ouders dat een vaste begeleider aanwezig is voor de kinderen en jongeren. Deze begeleider kent de kinderen en weet hoe zij functioneren, welk gedrag zij vertonen en hoe hierop te anticiperen. Ook bij het samenstellen van groepjes kan deze kennis van belang zijn. Daarnaast is het voor een begeleider interessant om je leerlingen of kinderen in een andere omgeving te kunnen observeren. Begeleiders geven ook aan dat het leuk is om tijdens andere niet-boerderij dagen de kinderen te herinneren aan wat zij geleerd en meegemaakt hebben op de boerderij. Verder hebben begeleiders regelmatig contact met ouders waardoor zij hetgeen het kind of de jongere heeft meegemaakt op de boerderij aan de ouders kunnen meegeven.

Flexibiliteit

Het succes van een project hangt sterk af van de flexibiliteit van de begeleider en boer(in). Uit ervaring van zowel de begeleiders als boeren blijkt dat binnen een pilot project zaken toch vaak anders lopen dan gedacht. De invulling van een programma is afhankelijk van vele aspecten als het weer, het vervoer, gedrag van kinderen of ziekte bij begeleiders. Boeren en begeleiders moeten dan de creativiteit en het enthousiasme hebben om het programma zo aan te passen dat leerlingen daar geen last van hebben. Ook vertellen boeren en begeleiders dat zij regelmatig meer tijd besteden aan het project dan begroot. Bij boeren gaat het dan om extra begeleiding waardoor de werkzaamheden uitgesteld worden naar de avonduren. In het geval van de begeleiding gaat het om het voorbereiden van het boerderijbezoek, het maken van verslagen of het regelen van vervoer.

Begeleiding met affiniteit voor landbouw en dieren

Uit de verschillende gesprekken blijkt dat het erg belangrijk is dat de begeleiding die vanuit de school of de instelling meekomt naar de boerderij affiniteit heeft met landbouw of dieren. Doordat de leerkracht of begeleider geïnteresseerd is in

de landbouw straalt hij of zij plezier uit en neemt in zijn enthousiasme de kinderen daarin mee. Het hebben van ervaring met landbouw, tuinieren of de omgang met dieren zorgt ervoor dat een begeleider zelfvertrouwen uitstraalt.

Terugkoppeling aan ouder en leerling

Begeleiders en leerkrachten in alle projecten leggen de ervaringen van het boerderijbezoek vast in een logboek of verslag. Sommige maken daarbij ook gebruik van foto of videomateriaal. Verschillende begeleiders geven aan dat het belangrijk is om de ervaringen en de ontwikkeling van een leerling vast te leggen. Deze verslagen komen in het dossier van de leerling waardoor ook andere begeleiders inzicht hebben in hetgeen de leerling doet. Een begeleider van het MKD vertelt dat zij het belangrijk vindt dat als een kind het MKD verlaat, de volgende school weet heeft dat het kind naar de boerderij is geweest.

Betrokkenheid ouders

Verschillende begeleiders betrekken bewust de ouders bij het boerderijproject. Allereerst doen zij dat door de leerling verslagen ook door te sturen naar de ouders zodat zij weten wat hun kind op de boerderij doet. Daarnaast organiseren sommige projecten een ouderdag waarop het kind zijn of haar ouders kan rondleiden op de boerderij. Het mes snijdt daarbij aan twee kanten. Ten eerste is het kind erg trots om te laten zien wat hij of zij op de boerderij doet. Ten tweede raakt de ouder meer betrokken bij zijn of haar kind en kan het thuis doorvragen wat het kind op de boerderij gedaan heeft.

Extra begeleiding

De ervaring leert dat in bijna alle projecten extra begeleiding noodzakelijk was. De doelgroep kinderen en jongeren met leer- en gedragsmoeilijkheden hebben veel begeleiding nodig. Het blijkt soms prettig te zijn om in kleinere groepen te kunnen werken waardoor er meer individuele aandacht is. Ook is er dan meer tijd om gesprekken te voeren en dieper in te gaan op emoties die bij kinderen en jongeren spelen.

Gezamenlijke lunch

Bij het project met het Speciaal Basisonderwijs bleek het gezamenlijk bereiden van de lunch een succes. Een extra begeleider is speciaal aangetrokken om samen met twee leerlingen een lunch te maken. Deze lunch moet zowel lekker als voedzaam zijn. De lunch die kinderen zelf meenamen naar de boerderij was vaak onvoldoende van kwaliteit of de lunch tussen leerlingen verschilden sterk waardoor er conflicten ontstonden. Door gezamenlijk de lunch te bereiden krijgt iedereen dezelfde lunch.

5.1.4 Wat zou je anders doen?

Ieder deelproject heeft naast succesfactoren ook punten die je met de huidige kennis en ervaring anders zou willen aanpakken. In deze paragraaf geven we per deelproject een overzicht van de ideeën, suggesties en opmerkingen van de begeleiders, docenten en de boer of boerin die zij toekomstige pioniers van brede onderwijs-zorg trajecten willen meegeven. Sommige punten zullen raakvlakken hebben met de succesfactoren die eerder in de vorige alinea genoemd zijn.

De begeleiding, boer en boerin van het **SBO** project met kinderen van het speciaal basis onderwijs geven de volgende verbeterpunten:

- De start van het project was in eerste instantie gepland in april/mei dit is uiteindelijk november geworden. De herfst blijkt niet het meest geschikte tijdstip voor de start van een boerderijproject met name vanwege onvoorspelbaar weer en minder variatie in boerderijactiviteiten.
- Bij de start van het project heeft een ambulant begeleider een selectie van leerlingen gemaakt. Dat is prima verlopen. Het zou een aanwinst zijn als het team van maatschappelijk werkers, psycholoog en orthopedagoog het project volgt en de ervaringen met de leerlingen deelt. De begeleider van het SBO project heeft zijn eigen volgsysteem opgezet door het maken van verslagen, foto's en film. Deze stuurt hij door naar de ambulant begeleider en de ouders of verzorgers van de leerling.
- De boerin heeft het gevoel dat zij niet of nauwelijks bij de opzet van het project is betrokken. Zo waren er twijfels over het aantal kinderen per begeleider. Dit heeft ook consequenties voor haar uren. Het is verstandig om voldoende begeleiding vanuit school te organiseren. De school kan niet verwachten dat als er extra begeleiding nodig blijkt te zijn de boer of boerin extra begeleiding kan bieden. Op een actief landbouwbedrijf heb je te maken met een planning die in de war loopt als de boer of boerin extra tijd moet investeren.
- Een gezamenlijke lunch die samen met de leerlingen wordt bereid is zeer wenselijk. Sommige kinderen krijgen vanuit thuis onvoldoende goede voeding mee naar school. Als leerlingen dezelfde lunch ontvangen ontstaat er ook geen onenigheid. Op deze wijze krijgen de kinderen een gezonde lunch en kan de maaltijd met tijd en aandacht worden gegeten.

Voor het **MKD** project hebben de betrokkenen de volgende verbeterpunten:

- Het is prettig als er bij de start en tijdens het project duidelijkheid is over de financiën. Wie is bijvoorbeeld budgethouder en hoeveel budget is er beschikbaar?
- Het regelen van vervoer blijft lastig. De organisatie heeft de begeleidster veel tijd gekost. Het kan bijvoorbeeld handig zijn als de begeleider in het bezit is van een eigen auto.
- De begeleiders van de boerderijopvang hadden het fijn gevonden als zij meer informatie hadden gekregen over de achtergrond van de kinderen.
- De begeleiders van de boerderijopvang hadden het fijn gevonden als van tevoren de wederzijdse verwachtingen duidelijkheid waren geweest en iedereen op de hoogte was van de regels op de boerderijopvang. Te denken valt aan een verbod om naar buiten te gaan als de gierput open staat of het gebruik van een 'walking robe'. Een kennismakingsgesprek aan het begin van het project met alle begeleiders en betrokkenen is daarom wenselijk.
- De meningen van de begeleiders lopen uiteen als het gaat om een juiste balans tussen het aanbieden van cognitieve zaken en het opdoen van ervaringen. Ook hierbij is het wenselijk om dit bij aanvang van het project te bespreken.
- De boerin en begeleidster zijn geïnteresseerd in hoeverre de boerderijomgeving van betekenis kan zijn voor kinderen met zowel leer- als gedragmoeilijkheden. In het pilot project is gekozen om geen kinderen met een combinatie van zowel leer- als gedragmoeilijkheden mee te nemen omdat zij eerst wilden kijken hoe het project ging lopen.

Voor het **VSO** project met jongeren van het voortgezet speciaal onderwijs heeft men de volgende verbeterpunten:

- De externe begeleider en de boer zouden graag van de school meer feedback ontvangen over hoe het met de jongeren op school gaat. Ziet de school bijvoorbeeld dat jongeren veranderen?
- De begeleider en leerkracht zijn van mening dat het project een groter effect kan hebben op de jongeren als zij met meer regelmaat en frequentie de boerderij zouden bezoeken.
- De GZ-psycholoog van het voortgezet speciaal onderwijs ziet in de toekomst ook mogelijkheden voor bepaalde leerlingen die op school zijn vastgelopen. Deze leerlingen zou je voor enige tijd op de boerderij kunnen plaatsen.
- Het is belangrijk om de leerlingen voorafgaand aan het bezoek te motiveren. Door erover te praten en het doel uit te leggen weten de leerlingen beter waar ze mee bezig zijn en beleven zo meer plezier aan het boerderij bezoek.

De begeleidster, boer en boerin van het **BSO** project met de kinderen van de buitenschoolse opvang geven de volgende verbeterpunten aan:

- Het splitsen van de groep kinderen had een positief effect, daardoor is er meer aandacht en rust tijdens de activiteiten.
- De taakverdeling gedurende de activiteiten moet voor de kinderen duidelijk zijn. Op die manier kan ieder kind zich op zijn of haar eigen taak richten.
- De begeleiders van het BSO project zouden het interessant vinden om meer uitwisseling te hebben met andere begeleiders, docenten en boeren van dergelijke projecten. Bij de start van het project hadden zij het fijn gevonden om bijvoorbeeld een ander project te bezoeken of te weten welke onderzoeksvragen er in dit project centraal stonden.
- Het is belangrijk om gedurende het project structuur te vinden. Bijvoorbeeld door het maken van een planning. In deze planning kan dan tevens aandacht besteed worden aan leer- en ontwikkelmomenten voor de kinderen.
- Het boerderijbezoek leeft minder gedurende de rest van de week op de buitenschoolse opvang. Als er meer kinderen naar de boerderij zouden gaan kunnen ze onderling op de BSO hun ervaringen uitwisselen.

Als laatste geven de begeleiders van het **SO** project aan:

- Het structureel inbedden van een bezoek aan de boerderij is volgens de externe begeleiders erg lastig. Dit heeft met name te maken met het vervoer. Leerlingen worden vanuit de gehele stad en regio met busjes naar school gebracht, alle vervoersbewegingen buiten dit 'normale' verkeer levert problemen op. Vervoer zou bijvoorbeeld wel vanuit de boerderij geregeld kunnen worden maar dit brengt wel risico's met zich mee aangezien leerlingen vaak ruzie maken.
- De school heeft de voorkeur om 'groene pedagogiek' in de school zelf in te bedden. Achter de school ligt een stuk grond dat zij graag zouden willen exploiteren. Voordat een dergelijk project van start kan gaan moet 'groene pedagogiek' nog wel een plek krijgen binnen de dagelijkse pedagogiek.
- De begeleidster is erg positief. Door nog beter aan te sluiten bij het ontwikkelingsniveau van leerlingen en de mogelijkheden op school zou er nog een grotere meerwaarde kunnen ontstaan.

5.2 Conclusies van resultaten

Kinderen en jongeren van twee tot twintig jaar met leer-, ontwikkel- en gedragsproblemen kunnen via 'natuurlijk leren' met hun gedrag worden geconfronteerd. In een andere leersituatie dan de klassieke schoolsetting wordt de leer- en ontwikkelomgeving aangepast aan de mogelijkheden van het kind. Zo krijgt het kind de gelegenheid om op een andere manier cognitieve kennis en ontwikkeling van zijn vaardigheden tot zich te nemen. Door een automatische fascinatie voor de natuur weet de boerderijomgeving de aandacht te trekken van het kind. Deze natuurlijke werking zorgt voor de prikkeling van het kind. Een prikkeling die is gericht op een nieuwsgierige houding van het kind waardoor hij of zij meer vragen gaat stellen en gaat leren. Voor sommige kinderen of jongeren lijkt de boerderijomgeving een overdaad te zijn van prikkels en nieuwe ervaringen. Dat maakt de boerderijomgeving wellicht niet voor ieder kind geschikt. Ook in deze nieuwe leeromgeving moet worden gekeken naar de wensen, de behoeften en capaciteiten van het kind om zich in kennis, houding, vaardigheden en gedrag ten volle te kunnen ontwikkelen.

De resultaten laten zien dat de verschillende projecten een aanvulling kunnen zijn op de gewone onderwijs- of zorgsituatie en een bijdrage kunnen leveren aan onderwijsleerdoelen of zorgontwikkelingsplannen. De boerderijomgeving is niet alleen voor kinderen en jongeren van het regulier onderwijs een leerzame aanvulling op het programma, juist voor kwetsbare kinderen en jongeren van het speciaal onderwijs kan de boerderij rust, ruimte en structuur bieden die zij nodig hebben. In de boerderijomgeving worden deze kinderen en jongeren op een positieve wijze benaderd en aangesproken op hun mogelijkheden in plaats van op hun beperkingen. De boerderijomgeving is daarmee een alternatieve aanvulling op het huidige onderwijs en zorg traject voor kinderen en jongeren met leer- ontwikkel- en gedragsproblemen.

6. Toekomst voor het bOZ boerderijproject

Yvon Schuler met medewerking van Tjard de Cock Buning (VU Amsterdam-Athena instituut)

Na anderhalf jaar met groepen kinderen en jongeren in verschillende pilots gewerkt te hebben op de boerderij, is nogmaals duidelijk geworden dat leren en werken op een boerderij voor stadskinderen een mooie ervaring kan zijn. De kinderen komen in een nieuwe situatie, kunnen nieuwe vaardigheden opdoen en worden ook nog eens krachtiger in hun eigen leerwensen en succes. In het vorige hoofdstuk was al te lezen wat de pilots hebben opgeleverd. Vooral veel nieuwe mogelijkheden, maar tegelijk ook veel vragen over de voortzetting van dergelijke projecten.

Om tot een constructieve voortzetting te komen van deze pilots, is gezocht naar verbreding van de samenwerking. De beschreven pilots laten veel nieuwe samenwerkingsmogelijkheden zien tussen organisaties. Te denken valt aan Spirit, een organisatie voor jeugd en opvoedhulp in de regio Amsterdam en kinderopvang op de boerderij of tussen de boerderij van de Rafaëlstichting en een school voor voortgezet speciaal onderwijs. De ervaring leert dat de begeleiders en leidinggevenden dergelijke pilots graag zouden voortzetten. Hier lopen we echter tegen enkele belemmeringen aan die niet alleen door de afzonderlijke organisaties opgelost kunnen worden. We hebben het dan over belemmeringen als: vervoer naar de boerderijen, bekostiging van de projecten en aansluiten van de leermomenten op de boerderij op de curricula van de scholen. Vooral omdat het hier gaat om brede onderwijszorg, waarin onderwijs en zorg dicht bij elkaar liggen is het noodzakelijk een nieuwe standaard voor deze activiteiten te vinden.

Wellicht is het noodzakelijk deze vorm van werkend leren als een nieuwe orthopedagogische interventie te gaan ontwikkelen. Hier is tevens een bredere inzet nodig. Om regionaal en landelijk kennis te vergaren over een dergelijke mogelijkheid is binnen dit project een regionale bijeenkomst georganiseerd en is deelgenomen aan een landelijke brainstorm over dit onderwerp.

6.1 Regionale inbedding

Op 16 juni 2010 is een aantal regionale instellingen gevraagd mee te denken over alternatieve samenwerkingsmogelijkheden voor gootstedelijke problematiek met probleemjongeren. Grootstedelijke instellingen denken vaak in standaardoplossingen. Enkele jaren geleden is hierin een kentering gekomen en zijn nieuwe vormen van (werk)begeleiding opgestart.

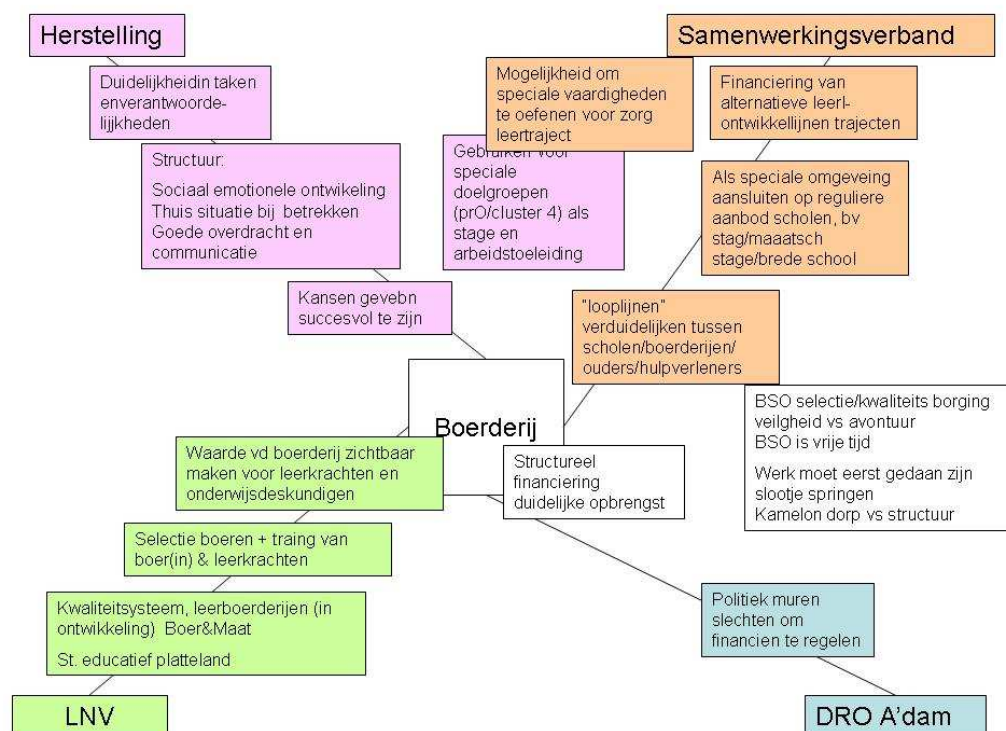
Het alternatief dat in dit project wordt onderzocht ligt op een dieper oorzakelijk niveau: haal die jongeren/kinderen uit de context van de grote stad (in dit geval Amsterdam) en plaats deze in de boerderij omgeving. Inmiddels hebben we via verschillende bijzonder onderwijs organisaties pilots opgezet bij boerderijen rond Amsterdam. Deze pilots bieden een win-win situatie voor veel partijen. Vooruitlopend op de toekomst is het belangrijk om na te denken over de ophanging van deze niche in een breder bestuurlijk systeem. De problematiek waar we tegenaan lopen lijkt op de knelpunten die we ook vinden in de zorglandbouwsector. OC&W en Sociale Zaken zijn wellicht relevante beleidspartners.

In de bijeenkomst is gesproken over welke bredere afstemmingsissues aan de horizon verschijnen en wanneer dit project zich verder landelijk gaat ontwikkelen en wie daar bij betrokken zouden moeten worden.

Na de presentaties gaf een aantal mensen al direct linken aan met het gepresenteerde project, zoals:

- Proeftuin boerderijbezoek Amsterdam en schooltuinwerk (thema voeding en keten stad- platteland).
- Diagnostiek mogelijk maken via dergelijke trajecten. Het kan een specifieke behandeling of interventie worden. Hier sluit het bOZ project ook bij aan.
- Vroegtijdig schoolverlaters kunnen meegaan in dergelijke trajecten
- Leer- werktrajecten (zoals Herstelling Amsterdam) tonen het succes aan bij jongeren van 16-20 jaar.
- Intersectorale projecten opzetten lijkt een mogelijkheid.

Om meer zicht te krijgen op de regionale verbindingen, is een overzicht in twee rondes gemaakt van de initiatieven en mogelijkheden die wij zien in de regio of landelijk.

Figuur 1. Inventarisatie van herkenning van insteek, mechanismen en valkuilen bij de deelnemers. (DRO= Dienst ruimtelijke ordening Amsterdam; LNV=deelnemer vanuit het programma multifunctionele landbouw van het ministerie van LNV; Herstelling: Stichting Herstelling die onder DWI jongeren een ambachtelijk leertraject aanbiedt via de restauratie van oude forten in de waterlinie om Amsterdam; Samenwerkingsverband: overlegorgaan dat o.a. trajecten coördineert voor jongeren in voortgezet onderwijs die problemen hebben).

Bij concrete samenwerking in de regio zal de nadruk komen te liggen op rollen en verantwoordelijkheden voor effectieve borging van kwaliteit en management (meerwaarde en de bewaking daarvan) en de financiering van nieuwe projecten

in een redelijk vaststaande werkstructuur binnen zorg, welzijn, onderwijs en welzijn. De onderwerpen voor discussie die naar voren werden gebracht zijn:

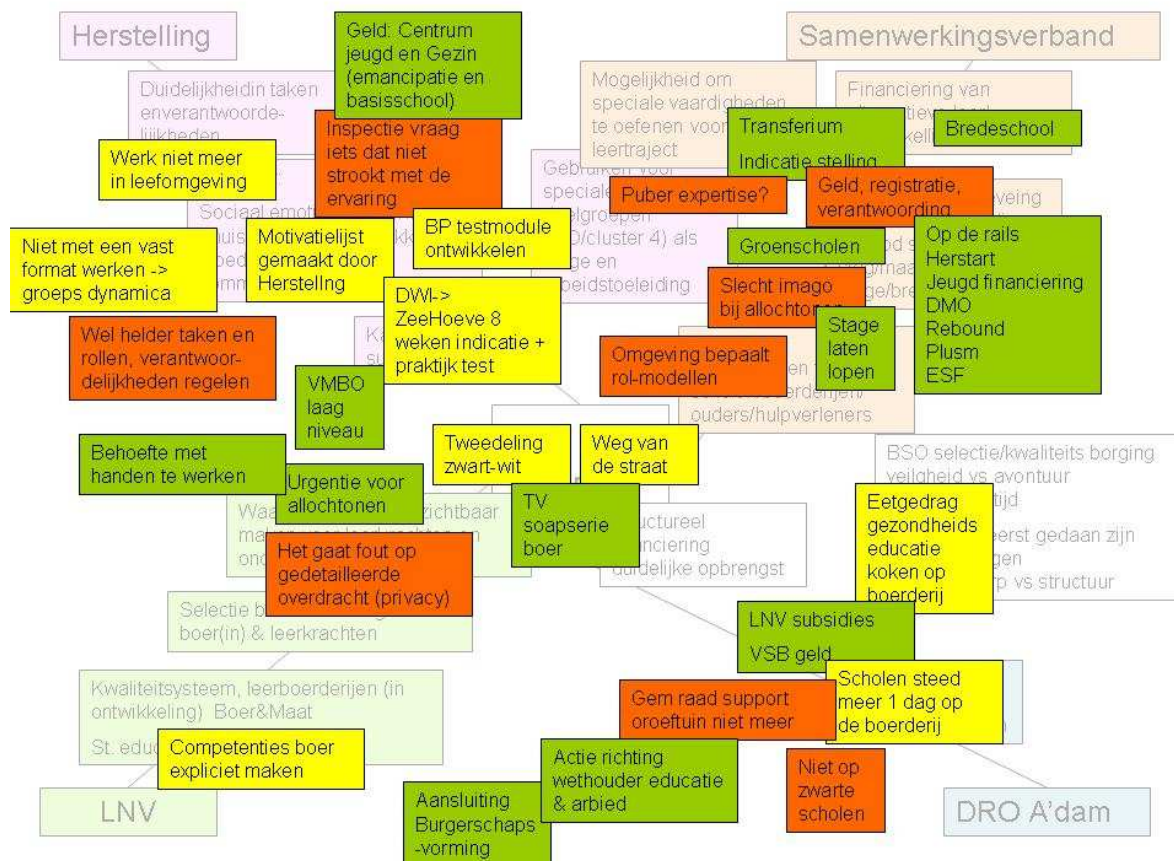
onderwerp	opties
Samenwerking en financiering (groen)	Financiering via Centrum Jeugd en Gezin (Herstelling) Op de Rails/Herstart/Rebound/ESF/DMO LNV subsidies (multifunctionaliteit) VSB subsidies Samenwerking met groenscholen Transferium voor indicatiestelling Stimulering Brede school Ontwikkeling Groenscholen (VU Groen management)
Valkuilen en voorwaarden (oranje)	Allochtonen/Scholen met veel allochtonen <ul style="list-style-type: none"> • Boerderij is niet stoer (rolpatronen, draagvlak omgeving) Voorwaarden voor scholen/inspectie: <ul style="list-style-type: none"> • Geld en registratie systeem • Heldere beschrijving taken,rollen en verantwoordelijkheden • Puber expertise
Overige tips (geel)	Aansluiting zoeken bij: <ul style="list-style-type: none"> • Beleidsurgentie voor opvang allochtonen (VMBO uitval, behoefte met handen te werken). • BP testmodule ontwikkelen • Incorporeer een IQ-test bij de indicatiestelling • Maak competenties van de boer/coach expliciet

Verder is een inventarisatie bij de verschillende potentiële partners gedaan naar hun eigen ervaring van opties, drempels en valkuilen in de bestaande projecten. Wat vooral belangrijk is bij dergelijke nieuwe projecten is:

- een goede match tussen de onderwijs -zorgorganisaties en de boeren;
- een duidelijke kwaliteit in het aanbod;
- een regionaal verzorgde scholing c.q. ondersteuning van de begeleiders op de projecten.

Bij de selectie van boerderijen is een aantal belangrijke punten aangegeven:

- Een goed gevoel bij de boer(in) over zijn/haar betrokkenheid en gevoel voor de doelgroep;
- Een boerderij met veel mogelijkheden;
- Een boerderij met een goed verzorgde buitenomgeving, maar hoeft niet aangeharkt te zijn;
- Een goede bereikbaarheid, zodat de kinderen niet te lang onderweg zijn.

Figuur 2. Inventarisatie opties (groen) aandachtspunten(geel) en valkuilen (rood).

6.2. Landelijke samenwerking

Ook op landelijk niveau is gezocht naar partners die voor deze specifieke doelgroep projecten op de boerderij uitzetten. Taskforce Multifunctionele Landbouw organiseerde op 23 november 2010 een brainstorm bijeenkomst over de boerderij als alternatieve leerplek. Bij deze bijeenkomst werd een presentatie gegeven door trajectbureau Boer & Maat over hun programma 'Buitengewoon Leren'. In dit traject zijn positieve resultaten geboekt bij kinderen die vastlopen in het onderwijs. Zij krijgen tijdelijk vervangend onderwijs voor optimale reïntegratie of arbeidstoeliding. Via de organisatie Boerderijschool uit Zutphen is inmiddels ook een apart traject voor kinderen uit het speciaal basisonderwijs gestart. Ook met deze organisatie wordt gezocht naar mogelijke samenwerking. In Nederland is voor jongeren ook een aantal Rebound voorzieningen opgezet. Het bOZ boerderijproject heeft een brede scope en richt zich op jeugdzorg en speciaal onderwijs.

De vraag tijdens deze bijeenkomst was of er een landelijk concept (ingebod in het onderwijs en de structurele financiering rond Passend Onderwijs) georganiseerd zou kunnen worden. Belangrijke opmerkingen die gemaakt zijn:

- het lukt als een boerderij ook een erkenning als onderwijsinstelling zou kunnen krijgen;
- regionale samenwerking met zorgboerderijen is aan te raden;
- de Zorg Advies Teams (ZAT) die bovenscholts indicaties stellen voor zorgleerlingen, zullen meer op de hoogte moeten zijn en het concept meer

- bekendheid krijgt. Als hun taak wordt overgeheveld naar de Centra voor Jeugd en Gezin (CJG), zal de informatie ook daar terecht moeten komen.;
- de financiering zou goed via het onderwijs kunnen lopen. Dan heb je de meeste kans van slagen. Ook mogelijke financiering binnen de WMO bij de gemeenten moeten verder onderzocht worden.

Belangrijk was ook te merken dat vooral de Taskforce Multifunctionele Landbouw zeer geïnteresseerd is in het verder uitzetten van pilots. Hierover wordt in 2011 verder gesproken. Mede op basis van het kraamkamertraject 'Boerderijeducatie voor het speciaal onderwijs' dat opgezet wordt door de Boerderijschool (<http://www.boerderijschool.nl>) en in samenspraak met de initiatiefnemers van het bOZ boerderijproject, zal gekeken worden welke projecten verder uitgewerkt kunnen worden. In ieder geval is het van belang kennis te delen en verder te werken aan een doorlopend programma, zoals in de hier beschreven pilotstudies een start is gemaakt.

6.3 Het proces is de uitdaging van nicheprojecten.

In het bOZ boerderijproject is door Tjard de Cock Buning (VU-Athena instituut) gekeken naar de leermomenten en mogelijkheden tot kennisproductie. Dit is van belang voor Transforum omdat zij informatie verzamelen over innovaties in de landbouw. De Cock Buning geeft als voorbeeld aan: "Dit project lijkt geteisterd te worden door het uitvallen van de opgebouwde contacten. Keer op keer werd in het overleg verslag gedaan door de projectmanager over een belangrijk contact die naar een andere functie is verhuisd of de organisatie heeft verlaten. Ook het bOZ zelf kende in de loop van dit korte project een aantal personele wisselingen waardoor "het verhaal" steeds weer opnieuw verteld en verdedigd moet worden, en het leerproces onder betrokken bestuurders marginaliseerde."

Volgens De Cock Buning kunnen vernieuwingen en de leerprocessen (en ook frustraties) daarin, binnen het volgende kader goed bekeken en begrepen worden en dat is het concept van mode 1 & 2 zoals dat door Gibbons en Nowotny in 1994 is geschetst. Kijkend van een afstand naar het proces van kennisproductie, zijn er grofweg twee typen van vergaring, -groei, -bouw, of kennisinzicht te onderscheiden. De ingenieurachtige stijl (mode-1) door een onderzoeksproject van A naar B te plannen. Als ik een duurzaam huis wil bouwen verzamel ik kennis bij de experts in de keten (steenbakkers, houtbewerkers, verwarmingsexperts) wat de meest duurzame opties zijn. Met deze kennis kan ik tenslotte een duurzaam huis bouwen. In de mode-2 zijn die experts maar ten dele interessant omdat er soms nieuwe kennis over combinaties van bouwmaterialen moet worden onderzocht in een gezamenlijk zoeken. Bij mode 2 wordt door interdisciplinariteit nieuwe kennis gecreëerd door het gezamenlijke zoekproces. Juist doordat mensen bij elkaar komen, die elkaar gewoonlijk niet ontmoeten, ontstaat er een leerproces waarin nieuwe kennis gecreëerd wordt die moeilijk denkbaar is vanuit een enkele discipline. Dit proces van lerend onderzoeken wordt co-creatie genoemd.

Veel innovatie- en transitieprojecten lopen tegen de mode-1/mode-2 problematiek op. Zo ook het boerderij project dat de haalbaarheid van een nieuwe niche wil verkennen. In dit geval is de niche de opvang van kinderen en jongeren buiten de betonnen wereld van de grote stad in een boerderijomgeving waar een vast ritme en verantwoordelijkheid impliciete waarden zijn. Om die

verkenning te realiseren, moest er op verschillende plekken een "toekomstige brede onderwijszorgboerderij" worden gerealiseerd. Aan welke eisen of inrichting zo'n boerderij zou moeten worden voldoen, was echter bij het begin van het project niet bekend. Wel was er: het bOZ samenwerkingsverband dat zo'n experiment wel aandurfde, een aantal scholen en organisaties die een pilot samen met boerderijen wilden uitvoeren, was er een groep begeleiders die dit experiment met een groep kinderen wel durfde te begeleiden en een aantal mensen dat voor de ondersteuning van het geheel borg wilden staan. Allerlei ingrediënten natuurlijk die nodig zijn voor een experiment. Ondanks heel veel onzekerheid hebben deze groepen met veel doorzettingsvermogen en lef de sprong gewaagd en zijn gewoon met de pilots begonnen. Bij alle partijen was een optimistisch geloof in de mogelijkheden aanwezig, omdat het toch enige analogie vertoonde met de zorgboerderij. Een concept dat reeds een grote mate van professionalisering en institutionalisering kende.

Duidelijk is dat dit geen mode-1 project is, omdat het einddoel onduidelijk is. Dit blijkt ondermeer uit de inventarisatie die we uitvoerden onder de deelnemende begeleiders van de betrokken scholen. Op de vraag wat ze verwachtten en waarom ze zich voor deze benadering inzetten kwamen o.a. de volgende antwoorden:

"Een plek met materialen en gereedschappen. Waar we met kinderen werken, beleven, ervaren en zelfvertrouwen kweken. Een plek waar we daadwerkelijk aan de slag kunnen met kinderen."

"Blijde BSO kinderen die naar de boerderij bezoeken uitzien en blijde, ontspannen ouders."

"Een rustplek in de woelige wereld, waar de kinderen graag komen en zich ontwikkelen."

"Iets zoals een eenvoudige handleiding/werkboek voor de VSO kinderen (met fotoplakboek erbij) om individueel te maken."

"Helderheid over deelname en de concrete uitwerking voor de MKD."

"Het behalen van een zichtbare ontwikkeling, dus echt een duidelijk verschil in bij voorbeeld gedrag van de kinderen."

"De kinderen ervaren meer innerlijke rust; de kinderen zijn rustiger; de kinderen hebben zelfvertrouwen; stimuleren in sociale emotionele ontwikkeling."

Duidelijk is dat bijna alle antwoorden verwijzen naar een proces in plaats van einddoelen. En als het om einddoelen gaat zoals in het laatste citaat gaat het niet zozeer om een objectief meetbaar pedagogisch doel maar eerder om de subjectieve *ervaring* van de kinderen. Zelfs de concrete wens om "helderheid" over deelname betreft feitelijk helderheid over de procedures rond indicatiestelling en financiering.

Met andere woorden, alle deelnemers committeerden zich aan een proces (mode-2) waar het hoe en wat via overleg en uitproberen zou moeten leiden tot meer kennis over dat hoe en wat. De openheid van de deelnemende begeleiders, ondernemers leidde tot lerend onderzoeken en werkenderwijs bijshaven.

Voor een projectmanager vraagt een mode-2 project inzet op kennisverbinding, want er moeten nieuwe inzichten in nieuwe situaties benoemd en met elkaar gedeeld worden (co-creatie). Een van de problemen is dat veel van de optimistisch meewerkende uitvoerders in het project hun eigen rol vaak als mode-1 opvatten. Zo wil de boer voornamelijk weten wanneer de kinderen komen en wanneer ze weer worden afgehaald. Dat zelfde geldt gedeeltelijk ook voor de schoolleiding. De bestaande locale context werkt met concrete tijdschema's, waarin eventueel nog wel tijd voor afstemming en overleg kan worden ingeroosterd. Maar deze inroostering volgt meestal de mode-1 manier van vergaderen: "Hoe gaat het, en wat moet er verder geregeld worden." Hiermee dreigt het gezamenlijk leren niet van de grond te komen.

Om dit te ondervangen, is in dit project gevraagd aan de participerende staf om dagboeken bij te houden zodat bij het periodieke werkoverleg ervaringen en observaties met betrekking tot de meerwaarde van de boerderijomgeving voor de kinderen en hun leren, besproken zouden kunnen worden. Tegelijk werden door derden pedagogische observaties op de boerderij verricht. Beide acties werken echter vanuit de open blik, zonder dat er een vooraf gevalideerde criterialijst was opgesteld. Natuurlijk, want het gaat immers in mode-2 om het ontdekken wat op het grensvalk van bestaande disciplines ontstaat. Zeker, maar zolang de observanten vanuit hun eigen discipline of vakbekwaamheid werken, bestaat het gevaar dat een ieder toch in een mode-1 manier deze dagboeken bijhoudt. Het bleek in de praktijk daarom ook erg moeilijk voor de projectmanager om de dagboeken tijdens het proces als katalysators te gebruiken voor kennisintegratie onder de deelnemende staf. De verslagen zijn bekeken door de projectmanager en geanalyseerd. Hierdoor zijn de inzichten wel gesystematiseerd (zie dit verslag), maar de deelnemers zelf hebben toen niet meegedacht en zich verbaasd over de inzichten van anderen, en daarop weer gereflecteerd over wat dat dan betekent voor hun inzicht. De analyse is als mode-1 expert uitgevoerd. Daarna is er nog wel een gezamenlijke bijeenkomst geweest, waarin een meer mode-2 principe is toegepast en de begeleiders allemaal hun bevindingen besproken en geanalyseerd hebben. Dit was eerder in dit verslag al

Multilevel transitie

Een tweede aspect dat het management van nicheprojecten bemoeilijkt, is de institutionele omgeving. Ten eerste bestaat er bij de start van een nicheproject geen goede fit met de bestaande instellingen die op papier toch geïnteresseerd zouden moeten zijn voor dit project. Regels, roosters, vervoer en personele taken worden naar veel onderhandelen tijdelijk aangepast omdat de deelnemende instellingen, of althans sommige van de werknemers, de uitdaging zien zitten. Het zijn met name de pioniers die dit willen oppakken. Wanneer, zoals in dit project, aanwijzingen komen dat de kinderen er inderdaad baat bij hebben en dat de infrastructurele aspecten ook op een haalbare manier aanpasbaar zijn, dan ontstaat het Multi level probleem. Het niche project zou nu moeten doorschuiven naar een professionele institutionele inbedding. De transitie theorie voorspeld echter dat het maar de vraag is of het level van bestaande instellingen met historische financieringsstromen, rechten en plichten dit niche experiment een plaats onder de zon gunnen.

In 6.1 is al aangegeven dat een regionale workshop is gehouden. Vooraf zijn verkennende interviews gehouden onder drie koepels die zich in groot

Amsterdam bezig houden met jeugdonderwijs en opvang. Het betrof (a) de Dienst Ruimtelijk Ordening die o.a. het beleid ten aanzien van schooltuinen coördineert, (b) Dienst Werk en Inkomen die o.a. jeugdige werkelozen, schooluitvallers, REC-4 kinderen, scholing aanbiedt via de Stelling of leermeester trajecten, en (c) het Samenwerkingsverband dat pedagogische opvang coördineert. Hieruit bleek dat deze drie partijen ervaringskennis en kunde in huis hebben om het nicheproject verder te institutionaliseren. Tevens werd beseft dat zowel het Ministerie van Landbouw als dat van Onderwijs belangrijke supporters zouden kunnen zijn: Landbouw met betrekking tot haar beleid van Multifunctionele Landbouw, en Onderwijs in verband met erkenning van boerderijen voor bijzonder onderwijs. De wisseling van kabinet, heeft de verdere concrete stappen vertraagd omdat onduidelijk is hoe de financiële mogelijkheden zich zullen uitwerken.

6.4 Wat gebeurt er na 2010?

Het bOZ samenwerkingsverband wordt (eind 2010) omgevormd. Er worden nieuwe partners gezocht en een nieuwe organisatiestructuur gebouwd. AGORA is als onderwijsbestuur hierin steeds leidend geweest en geeft aan haar idealen over 'de boerderij als leer- en ontwikkelomgeving voor kinderen die dit hard nodig hebben, niet te zullen verlaten'.

Aangezien er nog steeds gewerkt wordt aan het nieuwe bestuur en gezocht wordt naar nieuwe afspraken met bestaande partners is er nog weinig zeker. Voor de onderwijsbegroting 2011 hebben zij wel inzichtelijk gemaakt hoeveel geld het boerderijproject het kost. Momenteel is dat bedrag € 100.000) per jaar. Binnen AGORA en het bOZ samenwerkingsverband zijn op dit moment discussies aan de gang over de bekostiging en wordt ook naar nieuwe geldstromen gezocht. Misschien dat de landelijke projecten hierbij een ondersteuning kunnen zijn. Bart Brinkkemper (directeur SBAO scholen AGORA) zegt: "Als er geld zou zijn dan zou je de koppeling met de boerderij gewoon voor de hele week moeten hebben. Zodat je het werken op de boerderij flexibeler kunt inzetten. Kinderen leren aantoonbaar heel veel op de boerderij en heeft meerwaarde boven leren in de klas. Ik heb ervoor gepleit met één groep minder in het gebouw te gaan werken en die groep (roulerend) op de boerderij te laten leren."

Het is de bedoeling om maart 2011 een voorstel klaar te hebben voor de ontwikkeling van een regionaal initiatief voor een duurzame ontwikkeling van boerderijprojecten. Het gaat om het ontwikkelen van een serieuze *leer-ontwikkelomgeving* voor jongeren die het vaak op school erg moeilijk hebben. De insteek is kinderen/jongeren aan te spreken op wat ze wel kunnen en hiervoor een gericht programma aan te bieden op een functionele boerderij. De instelling en de boerderij moet een hecht samenwerkingsverband vormen, de begeleiders moeten goed voorbereid zijn en de ondersteunende voorzieningen (financiering, boerderij terrein, vervoer, monitoring/meetinstrumenten) moeten goed geregeld zijn.

De volgende punten blijken belangrijk bij een **bOZ** (samenwerkingsverband brede onderwijszorg uit Amsterdam en Zaanstad) boerderijprogramma:

- een duidelijke structuur, maar flexibel genoeg om aan te sluiten bij onverwachte belevenissen in de groep en individueel;

- leren van andere projecten is belangrijk, zoals bij 'Herstelling' hoe we werkmeesters moeten opleiden;
- werkmeesters of begeleiders moeten belangrijke rolmodellen worden (imago verbetering boeren) en zij moeten de deelnemende kinderen / jongeren goed kunnen volgen en begeleiden.

De uitdaging ligt in het opzetten van verschillende programma's voor verschillende groepen jongeren die speciale zorg nodig hebben. Aan het eind van 2010 hebben wij zes vormen, die uitgetoetst zijn, beschreven en geanalyseerd. We gaan deze vormen ook als een specifieke interventievorm te beschrijven. Punten voor verdere actie zijn:

1. **Samenwerking** ouders / boeren / begeleiders instelling is een cruciale zet om ervaringen uit een project in breder verband effect te laten hebben. Hier meer aandacht voor hebben.
2. **Selectiecriteria van groepen** waarvoor een boerderijproject goed werken zal en hiervoor goede meetinstrumenten inzetten of ontwikkelen. De diagnostische en therapeutische werking van dergelijke programma's verder uitwerken. Kennis over registratie en observatie met elkaar bespreken. Kind staat centraal. Van belang is te kijken voor welke groepen het boerderijproject de meeste meerwaarde oplevert (Samenwerkingsverband Amsterdam/Spirit/regionaal samenwerkingsverband voor basisscholen VIA).
3. **Selectiecriteria van boerderijen / boeren** die geschikt zijn of kunnen worden om dergelijke brede onderwijs-zorg trajecten voor deze doelgroepen op te zetten zullen op basis van criterialijsten moet gemaakt worden. Duidelijk aangeven wat de criteria (in ontwikkeling) zijn. Goede rolmodellen op de boerderij zoeken waaraan kinderen / jongeren zich kunnen spiegelen (vergelijk project Herstelling met werkmeesters). Ook het imago van landbouw kan hiermee worden verhoogd (LNV).
4. **Selectie van begeleiders vanuit de instellingen:** Hierbij is het belangrijk dat er vanuit het respect voor het kind / de jongeren wordt gewerkt en dat het samen leren met de groepen voorop staat. Enige kennis van de boerderij en flora en fauna is noodzakelijk, maar zeker belangstelling hiervoor is een vereiste. Een voorbereidingsprogramma voor begeleiders op de boerderij is noodzakelijk (LNV).
5. **Programma en voorwaarden duidelijk:** goede afspraken maken over de inzet van personeel, het programma en de taakverdeling, maar ook de randvoorwaarden duidelijk stellen. Ook zal de ontwikkeling van boerderijen waar diagnosticeren plaatsvindt een belangrijk winstpunt zijn (Herstelling). Koppeling van boerderijeducatie / NME schooltuinen op de boerderij/ agrarische natuureducatie (DRO). Het gaat in boerderijprojecten vaak om het sociaal emotioneel leren plus het opdoen van basisvaardigheden.
6. **Regionaal programma opbouwen:** Ervaring opdoen in praktijk-omgeving met rust, regelmaat, maar ook voldoende uitdaging voor individuele kinderen en het samenwerken in een groep. Hiervoor zou een omschrijving van een effectieve interventie voor verschillende doelgroepen

gemaakt kunnen worden. Tevens zou het goed zijn om op een schaal van preventie > bOZ samenwerking > Transforum samenwerking regionaal > naar de boerderij en landbouw algemeen als integratietraject op te bouwen.

7. **Samenwerking regionale jeugdinstituten breed onderwijs-zorg:** Voorkomen is beter dan bijsturen in later ontwikkelingsfasen geldt zeker voor de persoonlijke ontwikkeling van kinderen in de eerste 20 jaar, alsook voor de impact op de jong volwassenen problematiek in de grote steden. Vroege -koppeling van trajecten BBL, Op de rail, Herstelling, Herstart etc. met bOZ boerderij initiatief om tot een breder initiatief en doorverwijzing in de regio te komen. Financiering- en vervoersproblematiek gezamenlijk aanpakken. Het voorkomen van het rondpompen van kinderen! Informatie helder doorspelen (met behoud van privacy data). Meer werken met vakmentoren in ambachtelijke bedrijven (Samenwerkingsverband Amsterdam/ Herstelling/Spirit).
8. **Keten rond de agglomeratie Amsterdam/ Zaanstad:** Landbouw, welzijn, jeugdzorg, onderwijs & educatie en arbeidstoeleiding moeten gezamenlijk trajecten gaan uitzetten, waarbij de boerderij een belangrijke schakelende leerervaring kan bieden. We kunnen het zelfs breder trekken naar burgerschapskunde. Daarmee kan het bOZ boerderijproject als integratietraject gaan dienen (DRO).

7. Literatuur

Hassink, J., D. Haubenhofers, I. van der Meer, N. van der Kamp, E. Schreurs & Y. Schuler (2009) *Levende boerderij, Lerende kinderen. Beschrijving en effecten van verschillende vormen van educatie op de boerderij*. Wageningen: Plant Research International.

Hassink, J., R. de Meyer, P. van der Smam & J. Veerman (in druk 2010) *Effectiviteit van ervaren leren op de boerderij*. Tijdschrift voor de Orthopedagogiek.

Hassink, J. (2009) *Zorgboerderijen dragen bij aan empowerment en eigen kracht van deelnemers*. Wageningen: Plant Research International.

Gibbons, M. (1994) *The new production of knowledge: the dynamics of science and research in contemporary societies*. Londen: Sage.

Platform jeugdzorgboerderijen (2010) *De jeugdzorgboerderij. Een wenkend perspectief*. Wageningen: Wageningen UR.

Schuler, Y.D. (2010) *De boerderij als ontwikkelomgeving: kinderen uit speciaal basisonderwijs werken mee. Werkt de boerderij voor de kinderen?* Wageningen: Plant Research International.

Van den Berg, A. & E. de Hek (2009) *Groene kansen voor de jeugd. Stand van zaken onderzoek jeugd, natuur, gezondheid*. Wageningen: Alterra.

Van den Berg, A.E., R. Koenis & M.M.H.E. van den Berg (2007) *Spelen in het groen: effecten van een bezoek aan een natuurspeeltuin op het speelgedrag, de lichamelijke activiteit, de concentratie en de stemming van kinderen*. Wageningen: Alterra.

Vreke, J., J.L. Donders, F. Langers, I. Salverda & F.R. Veeneklaas (2006) *Potenties van groen: de invloed van groen in en om de stad op overgewicht bij kinderen en op het binden van huishoudens met midden- en hoge inkomens aan de stad*. Wageningen: Alterra.

Vries, S. de, J. Maas & H. Kramer (2009) *Effecten van nabije natuur op gezondheid en welzijn: mogelijke mechanismen achter de relatie tussen groen in de woonomgeving en gezondheid*. Wageningen: Alterra.

Vries, S. de, M. van Winsum-Westra, J. Vreke & F. Langers (2008) *Jeugd, overgewicht en groen: nadere beschouwing en analyse van de mogelijke bijdrage van groen in de woonomgeving aan de preventie van overgewicht bij schoolkinderen*. Wageningen: Alterra.